نحو میر

تالیف

میر سید شریف ابو الحسن علی بن محمد رحمہ اللہ

۷۷۰ - ۸۱٦ ھ

مکتبۃ البشریٰ

کراچی - پاکستان

اسم الكتاب : نحو مير

تأليف : مير سيد شريف ابو الحسن علي بن محمد رحمه الله

عدد الصفحات 76

السعر : =/30 روبية

الطبعة الأولى : ١٤٣٢هـ/ ٢٠١١ء

اسم الناشر : مكتبة البشرى

جمعية شودهري محمد علي الخيرية.(مسجّلة)

Z-3، اوورسيز بنكلوزجلستان جوهر، كراتشي، باكستان.

الهاتف : +92-21-34541739, +92-21-37740738

الفاكس : +92-21-4023113

الموقع على الإنترنت : www.maktaba-tul-bushra.com.pk

www.ibnabbasaisha.edu.pk

البريد الإلكتروني : al-bushra@cyber.net.pk

يطلب من : مكتبة البشرىٰ، کراچی۔ +92-321-2196170

مكتبة الحرمين، اُردو بازار، لاہور۔ +92-321-4399313

المصباح، ١٦ اُردو بازار لاہور۔ 042-7124656-7223210

بك لينڈ، سٹی پلازہ کالج روڈ، راولپنڈی۔ 051-5773341-5557926

دار الإخلاص، نزد قصّہ خوانی بازار پشاور۔ 091-2567539

مكتبة رشيدية، سرکی روڈ، کوئٹہ۔ 0333-7825484

وأيضاً يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست

باب اول در حروف عاملہ

موضوع | صفحہ

باب دوم در عمل افعال

باب سوم در عمل اسماء عاملہ

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العلمين، و**العاقبة** ....

بسم الله إلخ: کلمۂ با برائے استعانت متعلق ست بفعل مقدر مؤخر بنا بر رد داب مشرکین کہ وقت ابتدائے ہر مقصد می گفتند: باسم اللات وباسم العزّي، پس بر موحدین واجب ست کہ درین مقام، بل در شروع ہر مرام معنی اختصاص اسم اللہ تعالی قصد نمایند، وحصول این معنی از تقدم معمول ست بر عامل، چنانکہ در علم معانی مذکورست، پس برین تقدیر عبارتش باستعانة اسم الله الرحمن الرحيم أصنف يا أشرع خواہد بود. اگر گوئی: کہ رحمن ورحیم برائے مبالغہ از رحمت مشتقند چنانکہ ندمان ونديم از ندم، چوں دو لفظ بیک معنی باشند یکے زائد بود، پس زائد درین کلام الٰہی کہ افصح اللسان ست خالی از حشونیست. گویم: تکرار دو اسم وقتے کہ در اشتقاق اختلاف بتاکید دارند جائز باشد، خصوصا دریںجا رحمن ابلغ است از رحیم بجہت عموم؛ ولہٰذا یا رحمن الدنیا! یا رحیم الآخرۃ! گویند؛ بسبب شمول رحمت دنیاوی مر مومن وکافر را، بخلاف رحمت اخروی کہ مخصوص بمومنانست، ونیز اول بمنزلۂ ذات ست؛ زیرا کہ قولہ تعالی: ﴿قُلِ ادْعُوا اللَّهَ أَوِ ادْعُوا الرَّحْمَنَ﴾ (الإسراء: ١١٠) اختصاص بجناب باری عز اسمہ پیدا کردہ، بخلاف ثانی کہ اطلاقش بر غیر خدا ہم جائز است، مگر رحمن باضافت بر غیر او تعالی ہم اطلاق یا بد، چنانکہ مسیلمہ کذاب را رحمان اليمامة گویند.

والعاقبة: مشہور درین مقام آن است کہ مضافش محذوف واعراب آن بہ مضاف الیہ دادہ اند یعنی حسن العاقبة يا خير العاقبة يا منافع العاقبة، پس حذف کردہ شد مضاف، ومضاف الیہ را اعراب مضاف دادہ شد، ونظیرش آنچہ شاطبیؒ در قولہ تعالی: ﴿وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ﴾ (البقرة: ١٧٧) گفتہ کہ تقدیرش بِرَّ من آمن بودہ است، حذف کردہ شد "بِرَّ" ومحلا مرفوع کردند "من آمن" را کہ مضاف الیہ بودہ بر ابتدائیت، وفیہ نظر. تفصیل درین مقام آنست کہ حذف مضاف واعراب مضاف الیہ باعراب مضاف یا سماعی است ویا قیاسی، اما سماعی در جائے =

للمتقين، والصلوة والسلام على خير خلقه محمد وآله أجمعين.

أما بعد **بداں أرشدك** الله تعالى كه ايں **مختصرے ست** مضبوط در **علم نحو** كه مبتدى را بعد حفظ مفردات **لغت** و معرفت **اشتقاق** و ضبط مهماتِ
الفاظ از مصادر

= باشد كه در انجا صحيح باشد مستقل بودن مضاف اليه كه قائم مقام مضاف ست از روئے معنی، چنانچه درين مصرع:

إن بي يا عتيق ما قد كفاني

كه تقدير يا ابن أبي عتيق بود، مضاف را حذف كرده، مضاف اليه را بالاستقلال قائم مقامش نمود. ودرينجا معنى هم بدون مضاف صحيح هست. وقياسى آنست كه در انجا قيام مضاف اليه بجائے مضاف در معنى صحيح نشود، وآں گاہے در فاعل مى باشد، نحو: جاء ربك الآية أي أمر ربك، وگاہے در مفعول به، چوں: ﴿وَأُشْرِبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ﴾ (البقرة:٩٣) أي حب العجل ﴿وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ﴾ (يوسف:٨٢) أي أهل القرية، وگاہے در مفاعيل اربعه باقيه ومبتدا وخبر وذكر امثله ہر يک طولى را مى خواہد، وظاہراً حذف در ما نحن فيه سماعى ست، ودرين مقام توجيهات ديگر از جهت الف ولام وارادهٔ معنى لغوى از عاقبة وحذف موصوف نيز هست، بخوف اطناب نه نوشته شد.

للمتقين: متقى در شرع آنرا گويند كه نگاه دارد نفس خود را از مضرات اخروى.

أرشدك: لفظ دعا را تيمنا بعبارت عربى كه اشرف اللغات است وقرآن مجيد دران نازل شده آورده. أرشد اگرچه فعل ماضى است از إرشاد بمعنى راه نمودن بحق، ليكن ماضى در محل دعا معنى مستقبل پيدا كند، ونكتهٔ ماضى بر مضارع تفاؤل است، گويا متعلّم راه بحق نموده شد در زمان گزشته. (كذا فى الشرح) مختصرے ست: اختصار ادائے مطلب كثير بعبارت قليل، بخلاف اقتصار كه ضد آنست. علم نحو: وآں علمى ست باصول كه دانسته شود بآنها ابدال اواخر كلمات كه بناواعراب ست. لغت: بضم اول وفتح ثانى اصواتے كه مردم اغراض خود را بداں تعبير كنند.

تصریف بآسانی بکیفیت ترکیب عربی راه نماید، وبزودی معرفت اعراب وبنا، وسواد خواندن توانائی دہد بتوفیق الله تعالی وعونه.

فصل

بدانکه لفظ مستعمل در سخن عرب بر دو قسم ست: مفرد ومرکب. مفرد لفظی باشد تنہا که دلالت کند بر یک معنی، وآں را کلمه گویند، وکلمه بر سه قسم است اسم چوں: رجل، وفعل چوں: ضرب، وحرف چوں: هل،

بآسانی: لفظ آسانی وزودی برائے اطمینان مبتدی ست؛ تا وحشت نورزد، وہراسان نگردد، ونیز نظر بریں که در ادائے مطالب ایں مختصر وقت بکار نبرده شد. (شرح) سواد: بالفتح عبارت از ملکه خواندن ونقل کتاب ومانند آں. بتوفیق: توفیق در لغت بمعنی دست دادن کسی را بکارے، ودر اصطلاح توجیه الأسباب موافقا للمطلوب الخیر، وبعضے در توفیق معنی خیر را معتبر نکرده اند بر موافقاً للمطلوب اکتفا نموده اند، والأول هو الصواب.

در سخن عرب: یعنی آنچه عربان در محاورات خود بزبان می آرند، واین اشاره است بلفظِ موضوع واحتراز ست از مہمل، چوں: جسق مسق. كذا في الشرح. تنہا: بقید تنہا خارج شد مثل: عبد الله در حالت علمیت که بجہت معرب بودنش باعرابین لفظ واحد نیست "كذا في الشرح".

دلالت: بریک معنی آنست که از جزء لفظ جزء معنی وے مستفاد نشود، ازین قید خارج شد مرکبات کلامیه وغیر کلامیه، مثل: زيد قائم، وغلام زيد، قائمة، وبصري. اسم: وآں کلمه ایست که دلالت کند بر معنی، ومحتاج نباشد بکلمۂ دیگر، دراں دلالت، ومقرون نباشد به یکی از از منۂ ثلاثه.

فعل: وآں کلمه ایست که دلالت کند بر معنی بدون احتیاج بکلمۂ دیگر، مقرون باشد به یکی از از منۂ سه گانه. حرف: وآن کلمه ایست که در دلالت بر معنی محتاج باشد بکلمۂ دیگر تا بواسطۂ آن دلالت کند.

چنانکه در تصریف معلوم شده است. اما مرکب لفظے باشد که از دو کلمه
ای علم صرف
یا بیشتر حاصل شده باشد. ومرکب بر دو گونه است: مفید وغیر مفید. مفید
آن ست که چوں قائل بران سکوت کند سامع را خبرے یا طلب معلوم
گوینده شنونده در جمله خبریه در جمله انشائیه
شود، وآن را جمله گویند وکلام نیز. پس جمله بر دو قسم است: خبریه وانشائیه.

فصل

بدانکه جمله خبریه آن است که قائلش را بصدق وکذب صفت توان کرد، وآن بر دو نوع است، اول: آنکه جزء اولش اسم باشد، وآن را جمله اسمیه گویند، چوں: زید عالم یعنی زید دانا ست، جزو اولش مسند الیه ست، وآن را مبتدا گویند، وجزء دوم مسند ست، وآن را خبر گویند. دوم آنکه جزو اولش فعل باشد، وآن را جمله فعلیه گویند، وجزو دوم مسند الیه

خبریه: ازانکه خبر می دہد بر واقعه که در خارج یا نفس الامر بوده است. انشائیه: انشاء در لغت بمعنی احداث امری میکند، چوں: اضرب که معنیش احداث کن ضرب را، ولا تضرب یعنی حادث کن کف ضرب را. قائلش: از راه مجرد لحاظ ربط مبتدا با خبر بدون ملاحظۂ امور خارجیه مثل اعتماد بر صداقت متکلم، چوں قول شارع: ﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾ (الإخلاص: ۱) ویا اعتماد بر حس، چوں: السماء فوقنا، ومثل ذلك که درین صورت قائلش البته متصف بکذب نباشد.

مسند الیه: ازانکه جزو ثانی را باو نسبت کرده اند. آن را مبتدا: ازانکه در ابتدائے کلام می باشد غالبا. مسند: یعنی نسبت کرده شده. وآن را خبر: ازانکه خبر می دہد بحال مبتدا.

است، وآں را فاعل گویند، وبدانکہ **مسند** حکم است ومسند الیہ آنچہ بر وحکم کنند، واسم مسند ومسند الیہ تواند بود، وفعل مسند باشد ومسند الیہ نتواند بود، وحرف نہ مسند باشد ونہ مسند الیہ.

بدانکہ جملہ انشائیہ آنست کہ قائلش را بصدق وکذب صفت نتوان کرد، وآن بر چند قسم ست: امر چوں: اضرب (بزن)، ونہی چوں لا تضرب (مزن)، واستفہام چوں ہل ضرب زید (آیا زدہ است زید)، وتمنی چوں لیت زیدا حاضر، ...

بدانکہ مسند: بدانکہ حکم چہار معنی دارد، اول: محکوم بہ، دوم: نسبتِ رابطی درمیان محکوم علیہ وبہ، سوم: تصدیق، چہارم: قضیہ، این جا مراد معنی اول است. **اسم مسند:** بجہت استقلال بمعنی مطابقے اسم، چنانچہ زید عالم ظاہر ازان انحصار مسند ومسند الیہ بودن اسم است ازین لازم نیاید کہ ہر اسمی برین صفت باشد، پس اسمے کہ دلالت بر ذات کند، چوں: زید مسندالیہ خواہد بود، ہمچنین صفتیکہ معنی وصفی آن ملحوظ نباشد، چوں: قائم در القائم فاضل، وصفتے کہ معنی وصفی آں را لحاظ کنند مسند خواہد بود، ہمچنیں گفتہ اند، ومی توان گفت کہ ہر اسمی مسند ومسند الیہ می شود مگر بتاویل در بعض، چنانچہ تواند واشارہ بدان می کند، پس ھذا زید وزید ھذا وزید أخوك، وبتاویل مسمّٰی بزید ومشار الیہ ھو اخوك باشد، ومسند بودن ہر اسم خودش ظاہر است.

مسند الیہ: واگر گاہے مسند الیہ در ترکیبی واقع شود او را تاویل کنند بسوئے اسم، چوں: تسمع بالمعيديِّ خير من أن تراه کہ درین جا "تسمع" از جہت تاویل او باسم یعنی سماعك مسند الیہ واقع شدہ وازوست قولہ تعالی: ﴿سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنْذَرْتَهُمْ﴾ (البقرۃ:٦) کہ "أأنذرتهم" مبتدا واقع شدہ وخبرش "سواء" است، بجہت تاویل او بانذارك. **حرف نہ مسند:** بجہت عدم استقلال در معنی. **لیت زیدا:** [کاش می بود زید حاضر] اگر گوئی: کہ جزو اولش حرف است =

وترجی چوں **لعل عمرا** غائب، و**عقود** چوں: **بعت واشتریت**، و**ندا** چوں: یا الله!، و**عرض** چوں: **ألا تنزل** بنا فتصیب خیرا، و**قسم** چوں، **والله** لأضربن زیدا، و**تعجب** چوں: **ما أحسنه وأحسن به**.

فصل

بدانکه مرکب غیر مفید آنست که چوں قائل بران سکوت کند سامع را خبرے یا طلبے حاصل نشود، وآن بر سہ قسم ست: اول: مرکب اضافی چوں: غلام زید، **جزء اول را مضاف گویند وجزء دوم را مضاف الیہ**،

= پس جملۂ اسمیہ وفعلیہ ہیچ نخواہد بود. گویم: مراد از جز مسند ومسند الیہ است، ومیدانی کہ حرف ہیچ نباشد، پس این جملہ اسمیہ است، و"لیت" برائے انشائ تمنی بران داخل شد.

لعل عمرا: امیدست کہ عمرو غائب باشد. بعت واشتریت: [فروختم وخریدم یعنی حادث کردم بیع وشراء را.] واضح باد کہ این ہر دو جملہ فعلیہ در اصل خبریہ بودہ اند، پس اگر وقت خرید وفروخت بائع از مشتری ومشتری از بائع بگوید خبر نیستند، واحتمال صدق وکذب ندارند؛ ولہذا این قسم را انشاء بصورت خبر گویند، بخلاف آنکہ شخص در غیر وقت ببائع آمدہ گوید: کہ بعت الفرس چہ درین وقت خبر خواہد بود. عرض: بدانکہ عرض مقارب تمنی ست؛ زیرا کہ عرض در حقیقت ورغلانیدن باشد، ودرغلانیدن شخص نمی باشد مگر بآن چیز کہ متمنی ومحبوب او بود.

ألا تنزل: چرا فرود نمی آئی نزد ما تا برسی خیر ونکوئی را. والله: بخدا ہر آئینہ خواہم زد زید را. ما أحسنه: چہ خوش است آنکہ صاحب حسن کردہ است زید را. وأحسن به: بچہ مرتبہ حسین است زید.

ومضاف الیہ ہمیشہ **مجرور** باشد. دوم: مرکب بنائی، واوآنست کہ دواسم رایکے کردہ باشند واسم دوم **متضمن حرفی** باشد، چوں: أحد عشر تا تسعة عشر کہ در **اصل** أحد وعشر وتسعة وعشر بودہ است، واو را حذف کرد، ہر دو اسم رایکے کردند، وہر دو جز **مبنی باشد** بر فتح إلا اثنا عشر کہ جزء اول **معرب** است. سوم: مرکب منع صرف، واوآنست کہ دواسم رایکے کردہ باشد واسم دوم متضمن حرفی نباشد، چوں: **بعلبك**

مجرور: بحرف جر کہ مقدر است، وشرط تقدیر آنکہ مضاف اسم باشد؛ زیراکہ اگر فعل باشد حرف جر در مضاف الیہ ملفوظ خواہد بود، چوں: مررت بزید، واین را تعبیر بجار مجرور کنند.

متضمن حرفی: شارح گوید: ونیز میان آن دو اسم نسبتی نباشد کہ مفہوم شود از ہیئات ترکیبیہ آنہا، پس ازین مثل: عبد الله وتأبط شرا در حالت علمیت خارج شدند. می گویم: این ہر دو متضمن حرف نیستند اما تأبط شرا پس ظاہر ست، وہمچنین عبد الله، چہ مراد تضمن حرف آنکہ معنی آن حرف یعنی جمعیت میان آن دو اسم فہمیدہ شود، چنانکہ در أحد عشر ورنہ بعلبك ہم درین قسم داخل باشد، وظاہر کہ جمعیت میان "عبد" و "الله" مقصود نیست، پس داخل نخواہد بود تا برائے اخراجش بقید زائدی حاجت افتد.

مبنی باشد: امابنائے جزواول ازین دوجز پس بودن آخرآن در وسط کلمہ بعد ترکیب، وامابنائے جزو ثانی پس از جہت تضمن او حرف راکہ مبنی اصل است، واما فتحہ پس از جہت خفت ودور شدن ثقلیکہ از جہت ترکیب دواسم حادث شدہ. معرب: ازانکہ مشابہ بمضاف ست بجہت سقوط نون، واضافت از خواص اسم معرب ست. بعلبك: نام شہر مرکب از دوکلمہ یعنی "بعل" کہ نام بتے بود، و"بك" کہ نام بادشاہی بانیٔ آں شہر.

وحضر موت کہ جزء اول مبنی باشد بر فتحہ بر مذہب اکثر علماء، وجزء دوم معرب. بدانکہ مرکب غیر مفید ہمیشہ جزء جملہ باشد، چوں: غُلَامُ زَيْدٌ قَائِمٌ، وَعِنْدِيْ أَحَدَ عَشَرَ دِرْهَمًا، وَجَاءَ بَعْلَبَكُّ.

فصل

بدانکہ ہیچ جملہ کمتر از دو کلمہ نباشد، لفظا چوں: ضَرَبَ زَيْدٌ وَزَيْدٌ قَائِمٌ یا تقدیرا، چوں: اضرب کہ أنت درو مستتر ست، وازین بیشتر باشد، وبیشتر

حضرموت: بفتح میم وضم آن نام شہرے وقبیلہ ایست، واین ہر دو اسم کہ واحد ش گردانیدہ اند اگر خواہی مبنی کنی اول را بر فتح وثانی را معرب کنی باعراب غیر منصرف، واگر خواہی مضاف نمائی اول را بسوئے ثانی ومعرب گردانی ہر دو را ہمچو بعلبك. تقدیرا: بدانکہ تقدیر عبارتست از اعتبار چیزی در جائی بدون ذکر آن لفظا در آن مقام، وفرق درو، ودر محذوف آنست کہ در مقام حذف ثقلی در اصل میباشد کہ بسبب بعضی مقتضیات آن را در آنجا ذکر نمی کنند، ودر تقدیر محض وجود اعتباری نفس الامریست کہ بعضے احکام لفظی ہمچو فاعل بودن ومؤکد بودن، وامثال آنکہ ہمہ از احکام لفظ ست بران دلالت وارد. أنت: وانت کہ ضمیر منفصل است بجہت تعبیر آن منوی مستعار آوردہ اند والا برائے منوی لفظی موضوع نکردہ اند (شرح).

وبیشتر: گاہے از سہ کلمہ، چوں: ضرب زید عمرا، وگاہے از چہار، چوں: ضرب زید عمرا ضربا، وگاہے از پنج، چوں: ضرب زید عمرا ضربا شدیدا، وگاہے از شش، چوں: ضرب زید عمرا ضربا شدیدا في داره، وگاہے از ہفت، چوں: ضرب زید عمرا ضربا شدیدا في داره أمام الأمیر، وگاہے از ہشت، چوں: ضرب زید عمرا ضربا شدیدا في داره أمام الأمیر تأدیبا، وگاہے از نہ، چوں: ضرب زید عمرا ضربا شدیدا في داره أمام الأمیر تأدیبا وسوطا، =

راحدی نیست. بدانکہ چوں کلمات جملہ بسیار باشد اسم وفعل وحرف را بایکدیگر تمییز باید کردن، ونظر کردن کہ معرب ست یا مبنی، وعامل است یا معمول، وباید دانستن کہ تعلق کلمات بایکدیگر چگونہ است؟ تا مسند ومسند الیہ پیدا گردد، ومعنی جملہ بتحقیق معلوم شود.

فصل

بدانکہ علامت اسم آنست کہ الف ولام........................

= وگاہے از دہ، نحو: ضرب زید عمرا ضربا شدیدا في دارہ أمام الأمیر تأدیبا وسوطا راکبا، وبہمین نہج ہر گاہ ضم کنی باین ہمہ توابع خمسہ در تمیز وغیرہ را.

الف ولام: [وجہ تخصیص باسم آنکہ الف ولام برائ تعیین معنی مستقل مطابقی ست، وچنین معنی جز اسم را نبود.] وآن زائد باشد کہ محض برائ تحسین کلمات آرند، چوں: الفتح والکسر، وگاہے بسبیل شذوذ بر فعل ہم داخل شود، شاعر گوید:

ومن جُحْرِه بِالشَّيْخَةِ الْيَتَقَصَّعُ

یتقصع فعل مضارع است، وغیر زائدہ کہ افادۂ تعریف کند وجز بر اسم نیاید دو قسم است: اسمی بمعنی الذي کہ بر اسم فاعل واسم مفعول آید، وحرفی وآن بر چہار نوع است: جنسی کہ بماہیت فقط قطع نظر از افراد اشارت کند، چوں: الرجل خیر من المرأۃ، واستغراقی: کہ مشیر باشد بماہیت از حیثیت وجود آن در جمیع افراد، چوں: ﴿إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ﴾ (العصر:۲)، وعہد خارجیکہ مشیر باشد بماہیت از حیثیت وجودش در ضمن فرد معین معلوم بمخاطب ومتکلم، چوں: ﴿فَعَصَى فِرْعَوْنُ الرَّسُولَ﴾ (المزمل:۱٦)، یعنی موسی، وعہد ذہنی کہ مشیر باشد بماہیت از حیثیت وجود او در ضمن فرد غیر معین در خارج چوں: ﴿وَأَخَافُ أَنْ يَأْكُلَهُ الذِّئْبُ﴾ (یوسف:۱۳) =

یا حرف جر در اولش باشد، چوں: الحمد و بزید، **یا تنوین** در آخرش باشد، چوں: زید، **یا مسند الیہ** باشد، چوں: زید قائم، **یا مضاف** باشد چوں: غلام زید، **یا مصغر** باشد، چوں: قریش، **یا منسوب** باشد، چوں: **بغدادي** **یا مثنی** باشد، چوں: رجلان، **یا مجموع** باشد، چوں: رجال، **یا موصوف** باشد، چوں: جاء رجل عالم، **یا تائے متحرک** بدو پیوندد، چوں: ضاربة. **وعلامت فعل** آنست کہ **قد** در اوّلش باشد، چوں: قد ضرب،

مثال الف ولام مثال حرف جر — موصوف صفت

= چہ گرگ معین مراد نیست. وبدانکہ حرف تعریف نزد سیبویہ لام تنہاست، ہمزہ جہت تعذر ابتدا بساکن افزودند، ومبرد گوید: ہمزہ است برائے تمییز از ہمزہ استفہام لام زیادہ کرد ند، ومذہب خلیل آنکہ ال مثل ھل بودہ است؛ زیراکہ کلمۂ یک حرفی ساکن کہ معنی مقصود داشتہ باشد در کلام عرب نیامدہ، کذا في "جاربردی". می گویم: کہ تنوین ونون تثنیہ وتائے تانیث در ضربت والف تثنیہ و واو جمع والف فاعل ویائے تصغیر وغیر آن برین توجیہ وارد میشود کہ ہمہ ساکن برائ معنی مقصود است، تأمل کن کہ جوابے برآری.

حرف جر: کہ موضوع ست برائے رسانیدہ معنی فعل بہ اسم. مصغر: چہ معنی فعل وحرف قابل تصغیر نیست. بغدادي: منسوب بغداد واو را باغ داد پیش از آبادی گفتندی؛ ازانکہ ہر ہفتہ نوشیروان عادل دران باغ رفتہ مظلومان را بانصاف رسانیدے، بمرور ایام شہری آبادان شد، الف راہ از کثرت استعمال انداختہ بغداد گفتند.

مثنی باشد: واگر کسی توہم کند کہ تثنیہ وجمع راز خواص اسم قرار دادہ وحال آنکہ در فعل ہم تثنیہ وجمع یافتہ می شود، پس جوابش آنست کہ فعل ہمیشہ مفرد باشد وتثنیہ وجمع آن ہرگز نیاید، وآنچہ بحسب ظاہر تثنیہ وجمع معلوم می شود در حقیقت تثنیہ وجمع فاعل اوست کہ ضمیر بارزاست، نہ تثنیہ وجمع فعل، وفاعل خود اسم است، پس این ہم از علامات اسمی باشد.

یا سین باشد، چوں: سیضرب، یا سوف باشد، چوں: سوف یضرب، یا حرف جزم بود، چوں: لم یضرب، یا ضمیر مرفوع متصل بدو پیوند، چوں: ضربت، یا تائے ساکن، چوں: ضربت، یا امر باشد، چوں: اضرب، یا نہی باشد، چوں: لا تضرب. وعلامت حرف آن است کہ ہیچ علامتے از علامات اسم، و فعل درو نبود.

فصل

بدانکہ جملہ کلمات عرب بر دو قسم است: معرب و مبنی. معرب آنست

سین: سین و سوف برائے استقبال باشد، وخاص بر مضارع داخل شود.

سوف یضرب: قریب است کہ خواہد زد. معرب: بدانکہ در تعریف معرب و مبنی آنچہ مصنف ذکر کردہ است محض برائے تسہیل مبتدیانست، والا در حقیقت این تعریف نیست، بلکہ حکمے است از احکام معرب و مبنی، وآن ہم شامل نیست جمیع اقسام معرب و مبنی را؛ چہ زید در جاء زید بیشک معرب است و با آن نتوان گفت کہ آخرش بدخول عوامل مختلف شدہ؛ زیراکہ قبل از دخول حرکتے بر دال زید نبود کہ حالا بعد آمدن جاء دران اختلاف واقع شدہ، بلکہ دریںجا حدوث اعراب ست کہ از قبل نبود کما صرح بہ عبد الرحمن الجامي في شرح الكافية، وہمچنین زید مثلا بدون ترکیب آن بعامل نزد ابن الحاجب وغیرہ مبنی ست باآنکہ صادق نمی آید بر آن کہ آخرش بدخول عوامل مختلف نیست؛ چہ آخرش لا محالہ عند الدخول مختلف خواہد شد، پس تعریف جامع مر معرب و مبنی راایں ست کہ ہر چہ مشابہت تام بحرف ندارد معرب ست، وآنکہ مشابہت تام بحرف دارد مبنی ست، چنانکہ مصنف ہم دریں رسالہ اشارہ خواہد کرد.

که آخرش باختلاف **عوامل** مختلف شود، چوں: زید در جاءني زيد ورأيت زيدا ومررت بزيد "جاء" **عامل ست**، و"زيد" **معربست**، وضمه اعراب (وهمچنین نصب وجر) ست، ودال محل اعراب. ومبنی آنست که آخرش باختلاف عوامل مختلف نشود، چوں: **هؤلاء** که در حالت رفع ونصب وجر یکساں ست.

فصل

بدانکه جمله حروف **مبنی ست**، واز افعال **فعل ماضی** وامر حاضر معروف و**فعل مضارع** (به بنائے اصلی) بانونهائے جمع مؤنث وبانونهائ تاکید (ثقیله وخفیفه) نیز مبنی ست. بدانکه

عوامل: مختلف العمل، واگر متفق العمل باشند آخر معرب مختلف نشود، چوں: إن زيدا قائم، ورأيت زيدا قائما، وعمرو ضارب زيدا که زید همه جا منصوب ست. عامل ست: وهمچنین رایت، وبائے جاره است. چوں هؤلاء: چوں جاءني هؤلاء، ورأيت هؤلاء، ومررت بهؤلاء.

مبنی ست: زیراکه معنی مقتضی اعراب یعنی فاعلیت ومفعولیت واضافت دران منتفی است. (شرح)

فعل ماضی: زیراکه اصل افعال بناست چه معنی مقتضی اعراب درآن مفقود ست، ووجه بنائش بر حرکت باآنکه اصل در بنا سکون ست این که مشابهتے باسم دارد که بجائ آن واقع می شود، چنانکه گوئی: زيد قام مثل زيد قائم، بخلاف امر که این مشابهت باسم ندارد، وفتحه اختیار کردند؛ زیرا که اخف حرکات ومناسب سکون ست. (شرح)

فعل مضارع: زیراکه نون جمع در مضارع سکون ما قبل خود میخواهد بجهت مشابهت فعلن، ونون تاکید از شدت اتصال بمنزلهٔ جز وکلمه شد، پس اگر اعراب را قبل نون داخل کنند اعراب در وسط کلمه لازم آید، واگر بر نون که خودش مبنی ست لازم آید اعراب بر کلمه دیگر حقیقةً واعراب بر مبنی لهذا ممتنع شد. (شرح)

اسم غیر متمکن مبنی است، واما اسم متمکن معرب ست بشرط آنکہ در ترکیب واقع شود، و فعل مضارع معرب ست بشرط آنکہ از نونہائے جمع مؤنث ونون تاکید خالی باشد، پس در کلام عرب بیش ازین دو قسم معرب نیست، باقی ہمہ مبنی ست. واسم غیر متمکن اسمے ست کہ با مبنی اصل مشابہت دارد، ومبنی اصل سہ چیز است: فعل ماضی وامر حاضر معروف وجملہ حروف، واسم متمکن اسمے ست کہ با مبنی اصل مشابہ نباشد.

فصل

بدانکہ اسم غیر متمکن ہشت قسم ست: اول: **مضمرات**، چوں: ......

اسم متمکن: معرب را اسم متمکن ازان گویند کہ تمکن بمعنے جائے دادن وقدرت دادن بر چیز یست، واین اسم نیز جائے می دہد عامل خود را برائ تغیر وتاثر در نفس خود، وجائے می دہد اعراب وتنوین را اگر منصرف باشد، والا فقط رفع ونصب را اگر غیر منصرف باشد.

در ترکیب: واین مذہب ابن حاجب وغیرہ است، پس اسمائے معدودہ مثل زید وعمرو وبکر بدون وقوع در ترکیب نزدش مبنی است، وزمخشری صلاحیت استحقاق اعراب را اعتبار کردہ گو بالفعل حاصل نباشد، پس اسمائے مذکورہ نزد او معرب خواہند بود. (شرح)

دو قسم: قسمے از اسم کہ مشابہت تام بمبنی ندارد، وقسمے از فعل مضارع مجرد از نون جمع وتاکید باشد. مضمرات: [وآں اسمے ست کہ وضعش برائے متکلم یا مخاطب یا غائب بود کہ ذکرش مقدم باشد لفظا.] وسبب بنائے آنہا اینکہ مشابہ بحرف اند در احتیاج بمرجعے، چنانچہ حرف بضمیمہ خود. (شرح)

أنا من مرد وزن، وضربت **زدم من**، وإياي **خاص مرا**، وضربني .**بزد مرا** ولي **مرا**، **این ہفتاد ضمیر است**، **چہارده مرفوع متصل**: ضَرَبْتُ ضَرَبْنَا ضَرَبْتَ ضَرَبْتُمَا ضَرَبْتُمْ ضَرَبْتِ ضَرَبْتُمَا ضَرَبْتُنَّ **ضَرَبَ** ضَرَبَا ضَرَبُوْا **ضَرَبَتْ** ضَرَبَتَا ضَرَبْنَ، **وچہارده مرفوع منفصل**: أَنَا نَحْنُ **أَنْتَ** أَنْتُمَا أَنْتُمْ أَنْتِ أَنْتُمَا أَنْتُنَّ هُوَ هُمَا هُمْ هِيَ هُمَا هُنَّ،

أنا: طریقہ نحویین آنست کہ ضمیر متکلم را بر مخاطب و مخاطب را بر غائب مقدم کنند؛ ازانکہ بحث می کنند از تعریف و تنکیر، وضمیر متکلم بنسبت مخاطب اعرف می باشد، چنانکہ مخاطب اعرف ست بہ نسبت غائب، واہلِ صرف چوں بحث کنند از تصریف افعال، پس ہر فعلیکہ مجرد از ضمائر بارز باشد آن را مقدم کنند لہذا غائب را بجہت خلو صیغۂ مفرد او از ضمیر بارز مقدم کنند بر صیغہ مفرد مخاطب، وبعد ازان تثنیہ وجمع غائب را بر تثنیہ وجمع مخاطب مقدم نمایند، گو درین صورت غائب خالی از ضمیر نیست، اما وجہ تقدیم صیغہائے مخاطب بر متکلم آنست کہ صیغہائے مخاطب اکثر ست از روئے تصریف بہ نسبت صیغہائے متکلم، وہر چہ درو تصریف زیادہ باشد سزاوارست بتقدیم.

مرفوع متصل: ضمیر مرفوع آنکہ مسند الیہ در ترکیب واقع شود، خواہ فاعل باشد حقیقتاً وحکما، خواہ مبتدا. (ش) ضرب: ضمیر مرفوع متصل دران مستتر است کہ بلفظ هو استعارۃ تعبیرش میکنند، وشرط است کہ مسند باسم ظاہر نباشد، چوں: زيد ضرب والف وواو در ضربا وضربوا علامت تثنیہ وجمع وضمیر فاعل است. ضربت: تائے ساکنہ علامت تانیث است ضمیر نیست، وإلا با فاعل ظاہر کے جمع می شد، چوں: ضربت هند. أنت: ضمیر درینہا از أنت تا أنتن ہمان لفظ "أن" باشد بالاجماع، وحروف لواحق دال اند بر افراد وتثنیہ وجمع، وتذکیر وتانیث.

وچهارده **منصوب متصل**: ضَرَبَنِيْ ضَرَبَنَا ضَرَبَكَ ضَرَبَكُمَا ضَرَبَكُمْ
زد مرا زد مارا زد ترا زد شما دو را
ضَرَبَكِ ضَرَبَكُمَا ضَرَبَكُنَّ ضَرَبَهُ ضَرَبَهُمَا ضَرَبَهُمْ ضَرَبَهَا ضَرَبَهُمَا
زد او را زد آن دو را
ضَرَبَهُنَّ، وچهارده **منصوب منفصل**: **إِيَّايَ** إِيَّانَا إِيَّاكَ إِيَّاكُمَا إِيَّاكُمْ إِيَّاكِ
إِيَّاكُمَا إِيَّاكُنَّ إِيَّاهُ إِيَّاهُمَا إِيَّاهُمْ إِيَّاهَا إِيَّاهُمَا إِيَّاهُنَّ، وچهارده **مجرور**
او یک زن را
متصل: لِيْ لَنَا لَكَ لَكُمَا لَكُمْ لَكِ لَكُمَا لَكُنَّ لَهُ لَهُمَا لَهُمْ لَهَا لَهُمَا
لَهُنَّ. دوم: **اسمائے اشارات ذَا** و**ذَان** وذَيْنِ و**تَا** وتِيْ وتَهْ وذَهْ
آن یک مرد آن دو مرد
وذِهِيْ وتِهِيْ وتَانِ وتَيْنِ وأُولَاءِ **بمد** وأُوْلَى بقصر. سوم: اسمائے
آن دو زن آن همه مردان

منصوب متصل: یعنی آنکه مفعول واقع شود، واین ضمائر بغیر فعل هم پیوندد چوں إنني إننا إلخ. إياي: در إياي وامثال آن اختلاف کثیر است، اما مختار آنکه ضمیر "إيا" ست ولواحق بر تکلم وخطاب وغیره دلالت کند. (ش) مجرور متصل: این قسم متصل بحرف است، ومتصل باسم نیز آید، چوں: غلامي غلامنا إلخ. (ش) اسمائے اشارات: اسم اشاره اسمے ست که وضعش برائے تعیین مشار الیه باشد. ذا: سبب بنائ آن مشابهت بحرف است؛ ازانکه بدون مشار الیه تمام نشود. ذان: برائے تثنیه مذکر در رفع وذين در نصب وجر، این اختلاف بسبب عوامل نیست بلکه وضع برین رفته، وتوافق صورت معرب اتفاقی است. (ش) تا: [بر شش بمعنی آن یک زن.] گفته اند که "تا" اصل ست که تثنیه ازو آید وگویند: "ذي" اصل ست بازائے "ذا" وبعضے بر دو را اصل قرار دهند. و"تي" در اصل "تا" بود الف را یا وما قبل آن را مکسور کردند، ودر "ته وذه" یائے تي وذي بها بدل کردند، ودر تهي وذهي یائے دگر افزودند. (شرح) بمد: بمد وقصر، وبر دو برائے جمع مذکر ومؤنث.

موصوله اَلَّذِيْ اَللَّذَانِ وَاللَّذَيْنِ وَاللَّذِيْنَ اَلَّتِيْ اَللَّتَانِ وَاللَّتَيْنِ وَاللَّاتِيْ وَاللَّوَاتِيْ و**مَا** ومَنْ و**أَيٌّ** وأَيَّةٌ والف ولام **بمعنى** الذي در اسم **فاعل** واسم **مفعول**، چوں: اَلضَّارِبُ وَالْمَضْرُوْبُ، وذو **بمعنى** الذي در **لغت** بنی طے، **نحو**: جَاءَنِيْ ذوْ ضَرَبَكَ. **بدانكه** أَيٌّ وَأَيَّةٌ **معرب** ست.

(جمع مؤنث — بمعنى الذي ضرب — بمعنى الذي ضُرب)

چهارم: **اسمائے افعال** وآن بر دو **قسم** ست: **اول**: **بمعنى امر حاضر**، چوں: **رُوَيْدَ** و**بَلْهَ** و**حَيَّهَلْ** وهَلُمَّ. دوم: **بمعنى فعل ماضی**، چوں: هَيْهَاتَ وشَتَّانَ ....

ما: بمعنى الذی برائے غیر عاقل ومن برائے عاقل، وگاہی یکے بجائے دیگرے مستعمل میشود.

أي: اگر گوئی: که أي وأية معرب ست چرا مصنف آن را در اسم غیر متمکن که عبارت از مبنی ست ذکر کرده؟ گویم: که أي وأية را چهار حالت است، در سه حالت معرب است: یکی: آنکه مضاف نباشد وصدر صله آن مذکور بود، چوں: أيٌّ هُوَ قَائمٌ، دوم: آنکه مذکور نبود، چوں: أيٌّ قَائِمٌ، سوئم: آنکه مضاف باشد وصدر صلۂ آن مذکور باشد، چوں: أَيُّهُمْ هُوَ قَائِمٌ، چهارم: آنکه صدر صلۂ آن مذکور نباشد، چوں: أَيُّهُمْ قَائِمٌ، ودرین صورت رابعه مبنی است، لهٰذا ذکر کرده آن را در مبنیات.

امر حاضر: چهار مثال ذکر کرده، دو ازان برائے معنی امر متعدی، ودو ازان برائے معنی امر لازم.

روید: بمعنى أمهل ترک کن. بله: بمعنى دع بگزار. حيهل: بمعنى إيت وأقبل.

هلم: أي إيت بيا. فعل ماضی: اگر گوئی که اسم فعل بمعنى مضارع هم می آید چوں أف بمعنى تفتگی وبیقراری می کنم، وأوه بمعنى صاحب درد هستم، پس مصنف چرا بر دو قسم اکتفا کرده؟ گویم: ظاهر از جهت قلت امثلۂ این قسم بر همان دو قسم اکتفا رفت.

پنجم: **اسمائے اصوات**، چوں: أح أح وأف وبخ و**نخ** وغاق.

ششم: اسمائے **ظروف ظرف زمان**، چوں: إذ وإذا ومتى و**كيف** و**أيان** وأمس و**مذ** ومنذ وقط ....

اسمائے اصوات: ایراد پنج مثال برائے اسمائے اصوات ایذان ست بسوئے عدت اقسام آنہا، یکی: صوتیکہ خارج شود از دہان انسان وقت درد و شدت سرفہ بدون صنع، چوں: أح أح وأف، دوم: آوازے ست کہ وقت شادی و تعجب سر بر زند، چوں: بخ، وآن بفتح با وتشدید خائے معجمہ مفتوحہ، خواہ مکسورہ وگاہے بدون تشدید ہم آید، وگاہے مکرر می شود برائ مبالغہ، چوں: بخ بخ، ودر حالت وصل بکلمہ دیگر بتنوین وکسر آید. سوم: آوازے ست کہ ہنگام ندائے حیوانات برآید، چوں: نخ برائے خوانیدن شتر. چہارم: آوازے ست کہ وقت حکایت آواز جانوری یا چیزی دیگر پیدا شود، چوں: غاق برائے آواز زاغ وحکایت آواز شمشیر وقت ضرب آن. بدانکہ تنوینیکہ درین اسماء آید تنوین مقابلہ وتنوین الحاق است نہ تنوین تمکن. نخ: برائ خوابانیدن شتر.

كيف: شیخ رضی گفتہ: کہ کیف را از ظروف شمردن مبنی ست بر مذہب اخفش؛ چہ او کیف را بمعنی علی جارہ میگوید، وجار مجرور وظرف متقارب المعنی است، پس معنی کیف زید؟ نزد اخفش أزيد على حال الصحة أم على حال السقم؟ است ونزد سیبویہ اسم است نہ ظرف.

أيان: بفتح ہمزہ وتشدید یا ظرف زمان ست ہمچو متى بمعنی أيّ حين وبکسر ہمزہ لغت سلیم ست، وبہ ہر دو قراءۃ آمدہ است در قولہ تعالی: ﴿أَيَّانَ مُرْسَاهَا﴾ (النازعات:٤٢).

مذ: بدانکہ مذ ومنذ گاہے رفع می کنند وگاہے جر، پس ہر گاہ رفع کنند دران وقت اسم ومبتدا می باشند نہ ظرف، ودرین صورت مقارن ایشان یا ماضی باشد، پس معنی آنہا اول المدة است، چوں: ما رأيته مذ يوم الجمعة، یا زمان حاضر پس معنی آنہا جمیع مدتست، چوں: ما رأيته منذ شهر، وہر گاہ جر کنند درین وقت ظرف باشند، پس مدخول آنہا یا ماضی باشد، ودرین =

وعوض وقبل وبعد، وقتیکہ مضاف باشند ومضاف الیہ محذوف منوی باشد، وظرف مکان، چوں: حیث وقدام وتحت وفوق وقتے کہ مضاف باشند، ومضاف الیہ محذوف منوی باشد. ہفتم: اسمائے کنایات، چوں: کم وکذا کنایت از عدد وکیت وذیت کنایت از حدیث. ہشتم: مرکب بنائی، چوں: أحد عشر.

فصل

بدانکہ اسم بر دو ضرب است: معرفہ ونکرہ، معرفہ آں ست کہ موضوع باشد برائے چیزے معین، وآں بر ہفت نوع ست: اول: مضمرات. دوم: اعلام چوں: زَيْدٌ وَعَمْرٌو. وسوم: اسمائے اشارات. چہارم:

= ہنگام بمعنی "من" یازمان حاضر درین ہنگام بمعنی "في" باشند، چنانچہ دریں ہر دو مثال مقدم، کذا ذکرہ جمال الدین بن المالك.

عوض: معنی عوض وقت مستقبل عموما، وعوض مبنی بر ضمہ است از جہت قطع اضافت ہمچو قبل وبعد وقط مبنی است از جہت تضمن اولام استغراقیہ را، وضمہ اش از جہت حمل او بر عوض است، کذا قال الرضي، وصاحب "قاموس" گفتہ: کہ عوض ظرف است بمعنی أبد بہر سہ حرکت آخر، ومبنی ست. کیت وذیت: ہر دو بفتح تا بمعنی چنین وچنین.

مضمرات: ذکر نکرد امثلۂ مضمرات واعلام واسمائے اشارات وموصولہ را برائے اینکہ تفصیل ہر یک سابق گزشت.

اسمائے موصولہ، وایں دو قسم را **مبہمات** گویند. پنجم معرفہ بہ ندا، چون الذي وغیرہ
چوں: یارجل!. ششم: معرفہ بالف ولام، چوں: الرجل. ہفتم:
مضاف بہ یکی از ینہا، چوں: غلامہ **وغلام زید**، وغلام ھذا، مضاف بسوئے مضمر
وغلام الذي عندي، وغلام الرجل. **ونکرہ آں است کہ موضوع** مضاف بسوئے موصول — مضاف بذی اللام
باشد برائے چیزی غیر معین، چوں: رجل وفرس. **بدانکہ اسم بر دو** مرد — اسپ
صنف ست: **مذکر ومؤنث، مذکر آنست کہ در وعلامت تانیث نباشد،** قسم
چوں: رجل، **ومؤنث آنست کہ در وعلامت تانیث باشد**، چوں: امرأۃ، مرد — زن
وعلامت تانیث چہار ست: تا چوں: **طلحۃ، والف مقصورۃ**، چوں: حبلی،
والف ممدودہ، چوں: حمراء، **وتائے مقدرہ**، چوں: أرض کہ دراصل زن باردار — زن سرخ — زمین

مبہمات: چراکہ اگرچہ اینہا عند الاستعمال بر معین دلالت می کنند؛ ولہذا در اقسام معرفہ معدود شدہ اند، اما در اصل وضع ہنوز در معانی اینہا ابہام باقی ست؛ چہ الذي وذا صلاحیت دارند کہ باو وصل واشارہ کنند بہر مذکر ومفرد، وہمچنین ذان واللذان صالح است مر اشارہ ووصل را بہر تثنیہ مذکر. **یکی ازینہا:** مگر بسوئے منادی، خواہ بحرف ندا باشد خواہ بدون آن کہ اضافت نہ کنند. **غلام زید:** مضاف بسوئے علم. **مذکر آنست:** تعریف مذکر را مقدم کرد، ازانکہ مذکر اصل واشرف است، ونیز تعریفش عدم است وعدم مقدم است بر وجود.
طلحۃ: بالفتح نام درختے ومردے. **الف مقصورہ:** فرق در میان ہر دو الف آن ست کہ بعد ممدودہ ہمزہ زائد کنند، وبعد مقصورہ نہ، ومقصورہ ازان گویند کہ محبوس ست از حرکات، وقصر در لغت بمعنی حبس است، ووجہ تسمیہ ممدودہ ظاہر است کہ دراز خواندہ می شود وحرکت می پذیرد.

أرضة بوده است بدلیل أریضة؛ زیراکه تصغیر اسماء را باصل خود برد، واین را **مؤنث سماعی** گویند. وبدانکه مؤنث بر دو قسم ست: حقیقی ولفظی، حقیقی آنست که بازائے او حیوانے مذکر باشد، چوں: **امرأة** که

بمقابل

بازائے او رجل است، و**ناقة** که بازائے او جمل است، ولفظی آنست که

بمقابل

بازائے او حیوانے مذکر نباشد، چوں: ظلمة وقوة.

تاریکی توانائی

بدانکه اسم بر سه صنف ست: واحد ومثنی ومجموع، واحد آنست که دلالت کند بر یکے، چوں: رجل، ومثنی آنست که دلالت کند بر دو **بسبب آنکه** الف یا یائے ما قبل مفتوح ونونی مکسوره **بآخرش** پیوندد،

در حالت رفع در حالت نصب وجر در هر سه حالت

چوں: رجلان ورجلین، ....

مؤنث سماعی: [ازانکه تانیث موقوف بر موارد سماع است.] وتانیث عقرب حکمی است؛ ازانکه حرف رابع حکم تائے تانیث دارد، وازین جهت در تصغیر رباعی تا ظاهر نشود. **امرأة:** مثال مؤنث حقیقی اقوی وناقة مثال مؤنث حقیقی ادنی است؛ ولهذا سار الناقة جائز باشد، وسار المرأة غیر جائز، وتانیث بهائم ازان سبب دون تانیث آدمی ست که مؤنث بهائم مثل مذکر می باشد در اکثر اغراض، چنانچه برائے ذبح بز ماده ونر واسپ واسپ ماده برائے سواری یکسان است، وعلى هذا القياس. **ناقة:** ماده شتر یعنی اونٹنی.

بسبب آنکه: ازین قید احتراز شد کلا وکلتا؛ چه این هر دو اگرچه دلالت بر تثنیه دارند مگر الف ونون ویا ونون نیست؛ لهذا اینها را مثنی نگویند. **بآخرش:** از ضمیر شین که بسوئے مفرد راجع است احتراز است از اثنان واثنتان که الف ونون در اینها درآخر مفرد ضم نکرده اند گو بر معنی مثنی دلالت دارند؛ چه مفرد این دو لفظ مسموع نیست.

ومجموع آنست که دلالت کند بر بیش از دو بسبب آنکه **تغیری** در واحدش کرده باشند، لفظا چوں: رجال، یا تقدیرا، چوں: **فلك** که واحدش نیز فلك ست بروزن قفل، وجمعش ہم فلك بروزن أسد.

بدانکه جمع **باعتبار** لفظ بر دو قسم ست: جمع تکسیر وجمع تصحیح، جمع تکسیر آنست که بنائے واحد در وسلامت **نباشد**، ....

زیاده — کشتیہا — جمع أسد بمعنی شیر

بسبب آنکہ: ازین قید احتراز است از اسم جمع، چہ آن را واحد نیست که دران تغیرے کردہ باشند، لیکن برین تقدیر جمعیکہ از غیر لفظ مفرد باشد چوں ألو جمع ذو وارد خواہد شد، پس یا تخصیص دعوی کنند ویا اکثر را کل قرار دہند، یا ہمچو جمع را در پلۂ اعتبار جمعیت نسنجند، ویا تقدیر را عامتر گویند.

تغیری: بدانکہ تغییر در بنائے واحد وقت جمع تکسیر بر شش وجہ است، یکی: تغییر بزیادت بر مفرد بدون تغییر شکل، نحو: صنو وصنوان، دوم: تغییر نقصان بے تبدیل شکل، نحو: تُخْمَةٌ وَتُخْمٌ، سوم: تبدیل شکل بے زیادت ونقصان حقیقی، نحو: أَسَدٌ وأُسْدٌ وتقدیرے، نحو: فلك، چہارم: بزیادت از مفرد با تغییر شکل، چوں: رجل ورجال، پنجم: بہ نقصان یا بتغییر شکل، چوں: رَسُوْلٌ ورُسُلٌ، ششم: بزیادت ونقصان وتغییر شکل، چوں: غُلَامٌ وغِلْمَانٌ.

فلك: چہ ضمہ فائے فلک از حیثیتے کہ بر مفرد بود در جمع نیست، بلکہ در جمع مشابہ ضمۂ الف أسد است، ودر مفرد مشابہ ضمۂ قفل. باعتبار: قید اعتبار لفظ ازانست کہ تصحیح وتکسیر جز در لفظ نباشد وبا معنی تعلق ندارد. سلامت نباشد: ای متغیر شود بنائے واحدش من حیث نفسہ، وامور داخلہ دران مثل حرکات وسکنات ونحو آن، یعنی تغییرش باعتبار ذات وی وامورے کہ در آن داخل اند باشد، نہ باعتبار امور خارجہ ازان، پس منتقض نگردد بجمع سالم یعنی مسلمون؛ زیرا کہ بنائے واحدش از روئے نفس خود متغیر نشدہ است، بلکہ بسبب لحوق حروف خارجہ زائدہ کہ واو ونون =

چوں: رجال ومساجد. وابنیہ جمع تکسیر در ثلاثی بسماع تعلق دارد، وقیاس رادرو مجالے نیست، امادر رباعی وخماسی بر وزن فعالل (قیاسا) آید، چوں: **جعفر** وجعافر و**جحمرش** وجحامر بحذف حرف خامس (یعنی شین جحمرش).

وجمع التصحیح آنست کہ بنائے واحد درو سلامت ماند، وآن بر دو قسم ست: جمع مذکر وجمع مؤنث، جمع مذکر آنست کہ واوی ما قبل مضموم یا یائے ما قبل مکسور ونونے مفتوح در آخرش (ای آخر مفردش) پیوند، چوں: مسلمون ومسلمین.

وجمع مؤنث آنست کہ الفے باتائے بآخرش پیوندد، چوں: مسلمات.

= ویا ونون است، ولفظ مسلم چنانکہ بود باقی است، ونیز منتقض نشود بہ مُصْطَفَوْن کہ دراصل مُصْطَفَيُوْنَ بود یا بجہت تحرک وانفتاح ما قبل الف شدہ افتاد وصیغہ متغیر نگردید، سبب عدم انتقاض آنکہ تغییر واحد دران بعد حصول جمعیت است، نہ برائے حصول جمعیت.

رجال ومساجد: چہ در رجل ومسجد وقت جمع الف جمع فاصل شدہ. مجالے نیست: الا بر سبیل قلّت، چنانکہ عند الرجوع بسوئے تصریف معلوم شود. جعفر: نام مرد وتربزہ وخربوزہ.

جحمرش: [سرکنندہ پیر کلان سال.] این مذہب مشہور است، وبعضے زائد وشبیہ بزائد راحذف کنند ہر جا کہ باشد، پس در جَحْمَرِشٌ جَحَارِشٌ گویند بحذف میم کہ از حرف زائد است، ودر فَرَزْدَقٌ فَرَازِقُ گویند بحذف دال کہ تشبیہ بناست کہ از حروف زوائد است، وشیخ رضی گفتہ: کہ این مذہب اقرب بصواب است من حیث الدراية وإن كان الأول أقرب من حيث الرواية. نونے مفتوح: وکسرہ اش اقل است.

الفے باتائے بآخرش: بدانکہ صفت مذکر غیر عاقل نیز بالف وتا جمع شود مطر مثل: صافنات جمع صافن وخالیات جمع خالي وغیر آن.

وبدانکہ جمع باعتبار معنی بر دو نوع است: جمع قلّت وجمع کثرت، جمع قلّت آنست کہ بر کم از دہ اطلاق کنند، وآن را چہار بناست: أفعل مثل: أکلب، وأفعال چوں أقوال وأفعلة مثل: أعونة وفعلة چوں: غلمة، ودو جمع تصحیح بی الف ولام یعنی مسلمون ومسلمات. وجمع کثرت آنست کہ بر دہ وبیشتر از دہ اطلاق کنند وابنیہ آن ہرچہ غیر ازین شش بناست.

(یعنی از سہ تا نہ) (جمع قول)

فصل

بدانکہ اعراب اسم سہ است: رفع ونصب وجر. اسم متمکن باعتبار وجوہ

آن را چہار: ونزد بعضے از سہ تادہ اطلاقش روا باشد. أکلب: جمع کلب بمعنی سگ. أعونة: جمع عوان بالفتح بمعنی میانہ سال. الف ولام: الف ولام اگر استغراقی باشد برائے کثرت آید. بردہ: وگاہ باشد کہ یکی بجائے دیگری مستعار شود باوجود آن دیگر، مثل قولہ تعالی: ﴿ثَلٰثَةَ قُرُوْءٍ﴾ (البقرۃ:۲۲۸)، قروء: جمع قرء بمعنی حیض یا طہر باوجود جمع قلّت وی کہ أقراء باشد.

رفع ونصب وجر: رفع علامت فاعلیت است، ونصب علامت مفعولیت، وجر علامت مضاف الیہ، ومبتدا وخبر وامثال آن از مرفوعات ملحقات فاعل اند، پس در حکم او باشند، وحال وتمیز وغیرہ ملحقات است بمفاعیل، ومجرور بحرف جر ملحق بمضاف الیہ. ورفع بفاعل ونصب بمفعول ازان مختص است کہ رفع ثقیل است وفاعل قلیل؛ چراکہ یکے ست، ونصب خفیف ست ومفاعیل کثیر؛ زیراکہ پنج ہستند، پس ثقیل بقلیل وخفیف بکثیر دادند برائے جبر نقصان درو، چوں: برائے مضاف الیہ علامتی باقی نماند ناچار جر باو دادند. (شرح)

اعراب بر **شانزده** قسم است، **اول**: **مفرد منصرف صحیح چوں**: زید. **دوم**: **مفرد منصرف جاری مجرای صحیح** چون: دلو. سوم: **جمع مکسر منصرف** چوں: **رجال**، رفع شان **بضمہ** باشد و**نصب بفتح** و**جر بکسرہ** چوں: جَاءَنِيْ زَيْدٌ وَدَلْوٌ وَرِجَالٌ، وَرَأَيْتُ زَيْدًا وَدَلْوًا وَرِجَالًا، وَمَرَرْتُ بِزَيْدٍ وَدَلْوٍ وَرِجَالٍ. چہارم: **جمع مؤنث سالم**، **رفعش بضمہ باشد** و**نصب وجر بکسرہ** چوں: هُنَّ مُسْلِمَاتٌ وَرَأَيْتُ مُسْلِمَاتٍ وَمَرَرْتُ بِمُسْلِمَاتٍ. پنجم: **غیر منصرف**، وآن اسمے ست کہ **دو سبب** از

شانزدہ: اگر گوئی: کہ اعراب سہ قسم ازین اقسام مختلف نیست چنانکہ معلوم گردد، پس تعدد انقسام وجوہ اعراب رابشانزدہ قسم چہ وجہ ست باید کہ چہاردہ قسم باشد؟ گویم: مراد از تعدد وجوہ اعراب باقسام مذکورہ آنست کہ محال اعرابات اسم متمکن شانزدہ محال اند کہ در آنہا اسم متمکن معرب باعراب می شود، متحد باشند یا مختلف.

جاری مجرای صحیح: آن اسمے ست کہ آخرش واؤ یا یائے ما قبل ساکن واقع شود، پس آن مثل صحیح تعلیل نمی پذیرد؛ زیرا کہ حرکت بر حرف علت باسکون ما قبل ثقیل نیست.

رجال: زیرا کہ این چنین مفرد وجمع اصل سائر مفردات وجموع ست، پس لائق آن باشد کہ اعراب آنہا نیز اصل الاعراب کہ عبارت ست از اعراب بالحرکۃ کہ در حالتِ جداگانہ بود باشد.

بکسرہ: ازانکہ جمع مؤنث سالم فرع جمع مذکر سالم است، ودرانجا نصب را تابع جر کردہ اند از وجہے کہ خواہی دانست؛ لہٰذا درین جا نیز نصب را تابع جر کردند. دو سبب: مراد از ہر دو سبب عام است، حقیقۃ باشد یا حکما چنانچہ در مؤنث بالف کہ دران تانیث یک سبب است، ولزومش در حکم سبب دیگر، وہمچنین جمع اقصی کہ جمعیت یک سبب است وتکرارش در حکم دیگر. (شرح)

اسباب منع صرف درو باشد، واسباب منع صرف نه است عدل ووصف وتانیث ومعرفه وعجمه وجمع وترکیب ووزن فعل والف ونون زائدتان، چوں: عُمَرُ وأَحْمَرُ وطَلْحَةُ وزَيْنَبُ وإِبْرَاهِيْمُ ومَسَاجِدُ ومَعْدِيْكَرَبُ (نام شخصے) وأَحْمَدُ وعِمْرَانُ، رفعش بضمه باشد ونصب وجر بفتحه چوں: جَاءَ عُمَرُ (نام شخصے) ورَأَيْتُ عُمَرَ ومَرَرْتُ بِعُمَرَ. ششم: اسمائے ستہ مکبّره درو قتیکه مضاف باشند بغیر یائے متکلم چوں: أب (پدر) وأخ (برادر) وحم وهن وفم (دہن) ....

الف ونون زائدتان: صاحب "لباب" الف الحاق را نیز زائد کرده قائل بده سبب شده است، وبعضے مراعات اصل را ہم در مثل أحمر اعتبار کرده یازده سبب می گویند، اما اشهر ہمین علل تسع است. جر بفتحه: اسم غیر منصرف بفعل مشابهت دارد، ودر فعل جر نیاید؛ لهٰذا درینجا نیز حالت جری را تابع نصبی کردند. مکبّره: ضد مصغره؛ چه عند التصغیر اعراب شان بالحرکت باشد، چنانکه اعراب بحرکة تقدیری عند الاضافت بسوئے یا خواہد آمد، تقول: جاءني أُخَيُّكَ ورأيت أُخَيَّكَ ومررت بِأُخَيِّكَ، وجاءني أخِيْ ورأيت أخِيْ ومررت بأخِيْ.

بغیر یائے: درو قتیکه موحد باشند؛ چه اگر تثنیه وجمع باشند باعراب آن معرب خواہند شد. (ش)

أب: این چهار منقوصات واوی ہستند، دراصل أَبَوٌ وَأَخَوٌ وَحَمَوٌ وَهَنَوٌ بودند، واؤ آخر حذف کرده شد خلافِ قیاس. حم: آنکه قریب زن باشد از جانب زوج او.

هن: من المرأة فرجها، شرمگاه مرد وزن. فم: اجوف واوی است، اصل این فُوْهٌ بضم فا وفتح آن علی اختلاف القولین بود، ہا را محذوف کردند بحذف غیر قیاسی، چنانکه حروف علة را محذوف می سازند؛ زیراکه ہا در خفا مشابه حروف علت است، واسم متمکن دو حرفی که دومی ازان واؤ باشد در کلام عرب نبود، پس واؤ را بمیم بدل کردند بجهت تقارب وہرگاه مضاف کردند واؤ را باز =

وذومال، صاحب مال **رفع شان بواو باشد ونصب بالف وجر بیا چوں**: جاء أبوك ورأيت أباك ومررت بأبيك. ہفتم: **مثنی چوں**: رجلان. ہشتم: كلا و **كلتا مضاف بمضمر**. نہم: إثنان واثنتان **رفع شان بالف باشد ونصب وجر بیائے ما قبل مفتوح چوں**: جاء رجلان وكلاهما واثنان، ورأيت رجلين وكليهما واثنين، ومررت برجلين وكليهما

= آوردند مثل نظائر وے. (شرح)

ذومال: ذو لفیف مقرون است، أصله: ذوو بود، آخرش را حذف کردند منسیا وما قبلش را اعراب گردانیدند. وجر بیا: زیراکہ دراعراب مفرد وجمع مذکر سالم وتثنیہ مناسبتے باقی باشد.
كلتا: مؤنث كلا، وكلا مثل عصا است یعنی الفش بدل از واوٗ است؛ زیراکہ اصلش كِلْوَ بود، والف كلتا برائے تانیث است، وتا بدل ست از لام کلمہ، یعنی واوٗ کہ اصلش كِلْوَا بود چوں ذکری، بدل کردہ شد بتا کہ علم تانیث است، والف در كلتا گاہے یا می گردد وقت اضافت بضمیر، چوں: رأيت كلتيهما، پس خارج شد از علامت تانیث، پس در ابدال واوٗ بتا تاکید برائے تانیث حاصل گردید.
رفع شان: زیراکہ تثنیہ وجمع مذکر سالم فرع مفرد ست، پس باید کہ اعراب آنہا نیز فرع اعراب مفرد باشد، یعنی اعراب بالحروف، وہر گاہ حروف اعراب سہ بود واوٗ والف ویا، واعراب تثنیہ وجمع شش سہ برائے تثنیہ وسہ برائے جمع، واین اعراب سہ گانہ ہر کدام را کہ ازین دو میدادند دیگرے بدون اعراب باقی می ماند؛ لہٰذا تقسیم کردند بر ہر دو، پس الف را برائے تثنیہ دادند در حالت رفع، وواوٗرا بجمع در حال رفع، ویا مشترک، مگر فرق کردند کہ در جمع ما قبلش را کسرہ دادند ودر تثنیہ فتح، وكلا وكلتا واثنان واثنتان وأولو وعشرون واخواتش راہم باو ملحق کردند.

واثنین. دہم: **جمع مذکر سالم** چوں: مُسْلِمُوْنَ. یازدہم: أولو. دوازدہم: عِشْرُوْنَ تا تِسْعُوْنَ **رفع** شان **بواو ما قبل مضموم باشد، ونصب وجر بیائے ما قبل مکسور** چوں: جَاءَ مُسْلِمُوْنَ وأُولُوْ مَالٍ وعِشْرُوْنَ رَجُلًا، ورَأَيْتُ مُسْلِمِيْنَ وأُولِيْ مَالٍ وعِشْرِيْنَ رَجُلًا، ومَرَرْتُ بِمُسْلِمِيْنَ وأُولِيْ مَالٍ وعِشْرِيْنَ رَجُلًا. سیزدہم: **اسم مقصور** وآن اسمے ست کہ در آخرش **الف مقصورہ** باشدچوں: موسی. چہاردہم: **غیر جمع مذکر سالم مضاف بیائے متکلم** چوں: غلامي، رفع شان **بتقدیر ضمہ** باشد ونصب بتقدیر **فتحہ وجر** بتقدیر کسرہ، ودر لفظ ہمیشہ یکسان باشند چوں: جَاءَ مُوْسَى وغُلَامِيْ، ورَأَيْتُ مُوْسَى وغُلَامِيْ، ومَرَرْتُ بِمُوْسَى وغُلَامِيْ. پانزدہم: **اسم منقوص،** وآن اسمے ست کہ آخرش **یائے ما قبل مکسور** باشد چوں: قاضي، رفعش **بتقدیر ضمہ** باشد ونصبش بفتحہ لفظی وجرش بتقدیر کسرہ چوں:

غیر جمع مذکر سالم: احتراز ست از جمع مذکر سالم مضاف بسوئے یا کہ اعرابش ہم خواہد آمد.
بتقدیر ضمہ: تقدیر اعراب بجہت تعذر لفظی ست؛ چہ الف حرکت نمی پذیرد وما قبل یائے متکلم البتہ کسرہ می خواہد. فتحہ وجر: چرا کہ الف ویائے متکلم حرکت قبول نکنند.
یائے ما قبل مکسور: چہ حرکات بر ہمچنین یاء ثقیل تر می باشند؛ لما عرفت في التصریف.
بتقدیر ضمہ: چہ ضمہ بر واو یاء ثقیل تر می باشد، بخلاف فتح.

جَاءَ **الْقَاضِيْ** وَرَأَيْتُ الْقَاضِيَ وَمَرَرْتُ بِالْقَاضِيْ، **شانزدہم: جمع مذکر سالم مضاف بیائے متکلم** چوں: مسلمي، رفعش **بتقدیر واؤ** باشد، ونصب وجرش **بیائے ما قبل مکسور** چوں: هَؤُلَاءِ مُسْلِمِيَّ (مثال حالت رفع) کہ در اصل مُسْلِمُوْنَ بود، نون باضافت ساقط (افتاد) شد، واؤ ویا جمع شدہ بودند وسابق ساکن بود، واؤ را بیا بدل کردند، ویا را در یا ادغام کردند مُسْلِمِيَّ شد، ضمہ میم را بکسرہ بدل کردند (برائے مناسبت یا)، وَرَأَيْتُ مُسْلِمِيَّ (مثال حالت نصب) وَمَرَرْتُ بِمُسْلِمِيَّ (مثال حالت جر).

فصل

بدانکہ اعراب مضارع سہ است: رفع ونصب وجزم، **فعل مضارع** باعتبار وجوہ اعراب بر چہار قسم ست: اول: ....

القاضي: بالام تعریف، واگر بدون لام باشد رفع وجر بحذف یا وکسر ما قبلش بہ تنوین خواہد بود، ونصب بفتحہ لفظی با تنوین. بتقدیر واؤ: زیرا کہ اگر در حالت رفعی مُسْلِمُوْيَ بدون تعلیل گویند البتہ ثقیل باشد؛ چہ اجتماع واؤ ویا بحیثیتے کہ اول آن ہر دو ساکن باشد ثقیل ست نزد ایشان. ولہذا تعلیل کنند، واگر ثقیل نہ بودے تعلیل نہ کردندے.

بیائے ما قبل مکسور: لیکن صورتش در احوال سہ گانہ یکے ست، اما واؤ در حالت رفع از حقیقت خود خارج گشت واعراب تقدیری شد، بخلاف حالت نصب وجر کہ یا در آنہا اگرچہ مدغم در یا شد، لیکن بر حال خود باقی ست واز حقیقت خود خارج نشد. جزم: یعنی سکونے کہ بسبب عامل پدید آید، پس سکونیکہ برائے غرض وقف باشد خارج خواہد بود؛ چہ آن در ماضی ہم جائز ست.

صحیح مجرد از ضمیر بارز مرفوع برائے تثنیہ وجمع مذکر وبرائے واحد مؤنث مخاطبہ، رفعش بضمہ باشد ونصب بفتحہ وجزم بسکون، چوں: هُوَ يَضْرِبُ، وَلَنْ يَضرِبَ، وَلَمْ يَضْرِبْ. (چوں تضربین) دوم: مفرد معتل واوی چوں: یغزو ویائی چوں: یرمي، رفعش بتقدیر ضمہ باشد، ونصب بفتحہ لفظی، وجزم بحذف لام، چوں: هُوَ يَغْزُوْ وَيَرْمِيْ وَلَنْ يَغْزُوَ وَلَنْ يَرْمِيَ وَلَمْ يَغْزُ وَلَمْ يَرْمِ. سوم: مفرد معتل الفی چوں: يَرْضَى، رفعش بتقدیر ضمہ باشد ونصب بتقدیر فتحہ وجزم بحذف لام، چوں: هُوَ يَرْضَى وَلَنْ يَرْضَى وَلَمْ يَرْضَ. چہارم: صحیح یا معتل باضمائر ونونہائے مذکورہ، رفع شان

صحیح: کہ در آخرش حرف علت نباشد، وآں اصطلاح نحویان ست، وصرفیان آں را صحیح خوانند کہ حرفی از حروف اصلیہ او حرف علت وہمزہ وتضعیف نباشد. مجرد: چہ درین صورت مانعے از عامل نیست، بخلاف صورت تثنیہ وجمع ومؤنث مخاطبہ. برائے تثنیہ: چوں یضربان وتضربان. جمع مذکر: غائب وحاضر چوں: یضربون وتضربون.

ہو یضرب: پس یضرب در ہو یضرب مرفوع است، ورافع آں عامل معنویست کہ خلو از عوامل ناصبہ وجازمہ باشد، یا وقوع او موقع ضارب علی اختلاف القولین.

مفرد: احتراز شد از تثنیہ وجمع. بحذف لام: ازانکہ واؤ ویا مشابہت دارد بحرکات، پس حذفش بمنزلۂ حذف حرکات است. بتقدیر ضمہ: چہ الف واجب السکون است، وحرکت بر و متعذر ست.

نونہائے: کہ نون تثنیہ وجمع ومفرد مخاطبہ است.

باثبات نون باشد، چنانکه در تثنیه گوئی: **هُمَا** يَضْرِبَانِ وَيَغْزُوَانِ وَيَرْمِيَانِ وَ**يَرْضَيَانِ**، ودر جمع مذکر گوئی: هُمْ يَضْرِبُوْنَ وَيَغْزُوْنَ وَيَرْمُوْنَ وَيَرْضَوْنَ، ودر مفرد مؤنث حاضر گوئی: أَنْتَ تَضْرِبِيْنَ وَتَغْزِيْنَ وَتَرْمِيْنَ وَتَرْضَيْنَ، ونصب وجزم بحذف نون باشد، چنانکه در تثنیه گوئی: لَنْ يَضْرِبَا وَلَنْ يَغْزُوَا وَلَنْ يَرْمِيَا وَلَنْ يَرْضَيَا وَلَمْ يَضْرِبَا وَلَمْ يَغْزُوَا وَلَمْ يَرْمِيَا وَلَمْ يَرْضَيَا، ودر جمع مذکر گوئی: لَنْ يَضْرِبُوْا وَلَنْ يَغْزُوْا وَلَنْ يَرْمُوْا وَلَنْ يَرْضَوْا وَلَمْ يَضْرِبُوْا وَلَمْ يَغْزُوْا وَلَمْ يَرْمُوْا وَلَمْ يَرْضَوْا، ودر واحد مؤنث حاضر گوئی: لَنْ تَضْرِبِيْ وَلَنْ تَغْزِيْ وَلَنْ تَرْمِيْ وَلَنْ تَرْضَيْ وَلَمْ تَضْرِبِيْ وَلَمْ تَغْزِيْ وَلَمْ تَرْمِيْ وَلَمْ تَرْضَيْ.

فصل

بدانکه عوامل اعراب بر دو قسم ست: لفظی ومعنوی، لفظی بر سه قسم است: حروف وافعال واسماء، واین را در سه باب یاد کنیم إن شاء الله تعالی.

باثبات نون: چه این نون عوض رفع ست، پس ثابت ماند در حالت رفعی نه در حالتِ جزمی ونصبی.
هما إلخ: در ایراد چهار چهار مثال برائے تثنیه وجمع ومؤنث مخاطب ایمائے ست بر آنکه این اعراب مضارع برائے تثنیه وجمع ومؤنث مخصوص بصحت نیست، بلکه صحیح ومعتل خواه واوی باشد خواه یائی خواه الفی در همه یک حال است. یرضیان: مثال معتل الفی باعتبار واحدش که یرضا بالف بود.

باب اول در حروف عامله و در و دو فصل ست

فصل اول

در حروف عامله در اسم، وآں پنج قسم ست: قسم اول حروف جر وآں ہفتدہ است: با ومن وإلى ....

حروف عامله: وجه تقدیم یکے بر دیگرے اکثریت اقسام مقدم است از اقسام مؤخر، چنانکه در اقسام ہر یکے معلوم شود کہ حروف سی و شش قسم است و فعل ہفت قسم واسم دہ قسم. اگر گوئی: پس ہفت را بر دہ چرا مقدم کردند؟ گویم: ازانکہ فعل اصل است در عمل واسم بمشابہت وے عمل می کند، پس فرع وے باشد. اسم: وآں دو نوع است: عامل در مفرد وعامل در جملہ، وایں ہشت حروف است کہ مصنف ترک کردہ، اما عامل در مفرد دو نوع است، جار وناصب، اما جار ہفدہ حروف اند چنانکہ می آید، اما ناصب پس ہفت حروف اند، پنج ازآنہا مصنف دریں کتاب ذکر کردہ ودوازان ترک نمودہ، وجہش در آخر بحث نواصب مذکور خواہد شد إن شاء الله تعالی. (شرح)

با: وآں برائے چند معنی آید، چوں: الصاق حقیقی ومجازی، وتعدیہ وسببیت ومصاحبت، وظرفیت واستعلا وقسم، واستعانت ومقابلہ وزائدہ وبمعنی من وإلی وغیر ازانکہ تفصیل وایراد وامثلۂ ہر یک طولے میخواہد. من: معنی مشہورش ابتدائے غایت ست: زمانی چوں: صمت من یوم الجمعة، ومکانی نحو: سرت من البصرة، وعلامتش صحتِ ایراد إلی ست در مقابلۂ آن چوں: إلی الكوفة، ومی آید برائے تبعیض وتبیین وتعلیل وفصل وبدل وتخصیص، وبمعنی با وعلی وفي وعن وعند، وزائدہ وقسمیہ وغیر آن، وامثلہ در مبسوطات ست. إلى: برائے انتہائے غایت زمانی ومکانی وغیر آنست، چوں: سرت إلى الكوفة، ﴿أَتِمُّوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ﴾ (البقرة:۱۸۷) وقلبي إليك، ومی آید بمعنی مع نحو: ﴿لا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَى أَمْوَالِكُمْ﴾ (النساء:۲).

وحتى وفي ولام ورب وواوِ قسم وتاۓ قسم وعن وعلى وكاف تشبيه ومذ ومنذ وحاشا وخلا وعدا، **اين حروف در اسم روند وآخرش را** بجر كنند، چوں: اَلْمَالُ لِزَيْدٍ. دوم: **حروف مشبه بفعل، وآن شش است**: إِنَّ وأَنَّ وكَأَنَّ ولَكِنَّ ولَيْتَ ولَعَلَّ، **ايں حروف رااسمے باید منصوب وخبرے مرفوع، چوں**: إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ، **زيد رااسم** إِنَّ **گويند**، وقَائِمٌ **راخبر** إنَّ. **بدانكه** إِنَّ وأَنَّ **حروف تحقيق است**، وكَأَنَّ **حرف تشبيه**،

حتى: انتہاۓ غایت راست، ومی آید بمعنی مع، وداخل نشود بر ضمير مگر نزد مبرد چوں: حتاه.

في: براۓ ظرفيت حقيقي ومجازی است، ومی آید بمعنی علی ومع وبا وإلى ومن وعن وزائدہ وغير آں. لام: براۓ اختصاص بملك وغير ملک واستحقاق وتعلیل است، وبمعنی عن مع القول، وبراۓ توقيت وزائدہ وقسمیہ، وبمعنى بعد وإلى وعلى.

رب: براۓ انشاء تقليل ست، وبمعنی تکثیر بکثرت آمده دران ہفت لغت ست: رُبَّ رُبَ رَبَّهُ رُبَّتْ رُبُ رُبْ رَبَّ رَبَ. تاۓ قسم: تا مخصوص است بلفظ الله، چوں: تالله لأفعلن كذا.

عن: براۓ بعد ومجاوزتست، ومی آید براۓ بدل وتعلیل، وبمعنی علی ومن وبعد وباوغیر آں.

علی: براۓ استعلاۓ حقيقي ومجازی است، ومی آید براۓ تعليل وبمعنی فی و"با" واسم فعل می شود. كاف: براۓ تشبیہ وتعلیل وزائدہ می آید، وگاہے اسم می گردد، ومائے كافہ بدو لاحق می شود، پس از عمل باز می دارد. مذ ومنذ: بدانكه مذ ومنذ بمعنی في می باشد در زمان حاضر، چوں: ما رأيته مذ يومنا ومنذ عامنا ای ندیدم او را درین روز ودرین سال، بلکہ بمعنی من وإلى ہر دو می آید اگر بازمان معدود ملاقی شود، چوں: ما رأيته مذ يومين ومنذ ثلثة أيام ای ندیدم اوراازدو روز یاسہ روز، یاندیدم اوراتادوروز یاتاسہ روز.

ولَكِنَّ حرف **استدراك**، ولَيْتَ حرف تمنی (آرزو)، ولَعَلَّ حرف ترجی (امید). **سوم**: ما ولا المشبهتان بـــ"ليس"، وآن عمل ليس می کنند، گوئی: ما زَيْدٌ قَائِما، زید اسم ما ست وقائما خبر او. چهارم: لائے نفی جنس، اسم این لا اکثر مضاف باشد منصوب وخبرش مرفوع چوں: لَا غُلَامَ رَجُلٍ ظَرِيْفٌ فِي الدَّارِ، واگر نکره مفرد باشد مبنی باشد بر فتحه چوں: لاَ رَجُلَ فِي الدَّارِ، واگر بعد او (یعنی بعد لا) معرفه باشد تکرار لا با معرفه دیگر لازم باشد، ولا ملغی باشد یعنی عمل نکند، وآن معرفه مرفوع باشد بابتدا، چوں: لا زَيْدٌ عِنْدِيْ وَلَا عَمْرٌو، واگر بعد آن لا نکرۂ مفرد باشد مکرر با نکرۂ دیگر درو **پنج وجه** رواست چوں: لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ (بنای هر دو بر فتح) إِلَّا بِاللهِ وَلَا حَوْلٌ وَلَا قُوَّةٌ إِلَّا بِاللهِ وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةٌ إِلَّا بِاللهِ وَلَا حَوْلٌ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللهِ

حرف استدراک: یعنی برائے دفع وہمے که پیدا می شود از کلام سابق.

پنج وجه: اول: فتح هر دو ازانکه "لا" برائے نفی جنس است. ودوم: رفع هر دو ازانکه "لا" بمعنی لیس است. سوم: فتح اول ازانکه "لا" برائے نفی جنس ست ورفع ثانی ازانکه "لا" بمعنی لیس است، چهارم: عکس آں. پنجم: فتح اول ونصب ثانی برائے آنکه "لا" در ثانی زائده است ومابعدش معطوف بنا بر اول است پس محلا منصوب باشد. لا حول: [بر تنوین مرفوع وثانی بر فتح.] یعنی رفع هر دو برهمین قراة خوانده شد قوله تعالی: ﴿لا بَيْعٌ فِيهِ وَلا خُلَّةٌ﴾ (البقرة:٢٥٤) برفع هر دو.

لَا حَوْلَ: بنائے اول بر فتحه وثانی بر تنوین منصوب.

وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللهِ. **پنجم: حروف ندا وآں پنج ست**: يا وأيا وهيا وأي، وہمزہ مفتوحہ، واین حروف **منادائے مضاف را بنصب کنند**، چوں: يا عبد الله! **ومشابہ مضاف** را چوں: يا طالعا جبلا! **ونکرۂ غیر معین را**، چنانکہ اعمی گوید: **يا رجلا!** خذ بيدي، **ومنادائے مفرد معرفہ مبنی باشد بر علامت رفع**، ....

مشابہ مضاف: وجہ شبہ آنست کہ طالع بدون جبل وامثال آن تمام نشود چہ صعود را محلّی باید چنانکہ مضاف بدون مضاف الیہ اتمام نپذیرد. یا رجلا: اے مرد بگیر دست من.

منادائے مفرد: وجہ بنائے منادائے مفرد وقوع اوست در موضع مبنی کہ کاف اسمی است؛ زیرا کہ یا زید در معنی أدعوك است، واین کاف مشابہت بکاف حرفی جارہ دارد ودر بنائے خود بر یک حرف؛ لہٰذا کاف اسمی را مبنی کردند، وہر اسم کہ موضعش واقع شد دران حال کہ مفرد ہم باشد آن را نیز مبنی کردند، واز قید مفرد احتراز است از مضاف ومشابہ بالمضاف؛ چہ این اسم اگرچہ در موضع کاف اسمی واقع است اما چوں جانب اعراب وتمکن دران از جہت اضافت قوی ست؛ لہٰذا بنارا در ومدخل نشد، ویا آنکہ گویم: کہ این اسم مضاف گو در محل کاف واقع است اما چوں مشابہت تامہ باو ندارد، واز آنکہ این کاف لفظا مفرد است واین اسم مفرد نیست؛ لہٰذا مبنی نشد، واما وجہ بنائے منادی مفرد بر حرکت پس گویا آنست کہ منادی را ہنوز لمحۂ اعراب ست.

علامت رفع: [کہ ضمہ در مفرد محض والف ونون در تثنیہ وواؤ ونون در جمع بودہ است، واین اولی از آنست کہ در عبارت بعضے نحویین واقع شدہ کہ مبنی بر ضمہ شد؛ چہ ظاہرا این تثنیہ وجمع را شامل نیست مگر بتکلف] از جملہ حرکات ضمہ را اختیار کردند نہ فتح را برائے فرق در حرکت معرب وحرکت مبنی در اسم غیر منصرف وقتے کہ منکر گردیدہ باشد، مثل يا أَحْمَرَ بِالْفَتْح، ونہ کسرہ را؛ تا ملتبس نشود باسمے کہ مضاف باشد بسوئے یائے متکلم، ویا را حذف کردہ باشند؛ =

چوں: **یا زید**! ویا زیدان! ویا مسلمون! ویا موسی! ویا قاضي!. **بدانکه** أي و**ہمزہ برائے نزدیک ست**، وأیا وهیا **برائے دور ویا عام ست**.

= اکتفاء بالکسر، **نحو**: یا غلام **بکسر** میم. (شرح)

یا زید: در ایراد پنج مثال اشارۂ لطیف ست بسوئے آنکہ علامت رفعی در منادائے مفرد گاہے ملفوظ باشد، وآن در مفرد صحیح است، واین علامت رفع یا ضمہ خالص است، چنانچہ یا زید!، یاالف ونون است چنانچہ یا زیدان! یاواؤونون ست چنانچہ یا مسلمون! وگاہے مقدر باشد، وآن یادراسم مقصور است چوں: یا موسی! ویا فتی! ویا در منقوص چوں: یا قاضي! ویا داعي! واین است مذہب جمہور نحات، وامایونس در منقوص یاراحذف می کند وعوضش تنوین می آرد، گوید: یا قَاضٍ.

یا عام ست: [اے برائے نزدیک ودور ہر دو مستعمل شود.] وجار اللہ زمخشری گفتہ: کہ یاء نیز برائے دوراست، واین قول مرجوحست؛ چہ شائعست یا اللہ! یا رب! ونیز ظاہر ست کہ خداوند تعالی اقرب ست از شہرگ گردن کہ مایۂ حیات ست، پس این را بلا دلیل برائے بعید گرفتن وباز درین امثلہ تاویل کردن خالی از تکلف نیست؛ ولہذا مذہب صافی کہ از غبار تکلف دور باشد اختیار کردہ فرمود کہ یاء عام ست قریب وبعید را.

فصل دوم

در حروف عامله در فعل مضارع وآن بر دو قسم ست

قسم اول

حروفیکه **فعل** مضارع را **بنصب** کنند، وآن چهار ست: **اول**: أَنْ چوں: أُرِيْدُ أَنْ تَقُوْمَ، وأَنْ با **فعل بمعنی** مصدر **باشد یعنی** أُرِيْدُ قِيَامَكَ، **وبدین** سبب **او را** مصدریه **گویند**. دوم: لَنْ چوں: لَنْ يَخْرُجَ زَيْدٌ، ولَنْ برائے **تاکید** نفی ست. سوم: كَي چوں: **أَسْلَمْتُ** كَيْ أَدْخُلَ الْجَنَّةَ. چهارم: إِذَنْ چوں: إِذَنْ أُكْرِمُكَ **در جواب** کسے **که گوید**: أَنَا آتِيْكَ غَدًا. **وبدانکه** أَنْ **بعد از** شش **حروف مقدر باشد وفعل مضارع را بنصب کند**: حتى **نحو**: مَرَرْتُ حَتَّى أَدْخُلَ الْبَلَدَ، **ولام جحد نحو**: ....

حروف عامله: بدانکه حروف عامله دو قسم دیگر ست، یکے: إلا استثنائیه، دوم: واوُ بمعنی مع، ومصنف شاید ہر دو را برائے آن ذکر نکرد که اول در قول او: لا حول ولا قوة إلا بالله، ودوم در مفعول معه فهمیده می شود. (ش) أسلمت: اسلام آوردم تا که داخل شوم جنت را.

لام جحد: نامیده شد این لام بلام جحد برائے ملازمت این بنفی؛ چه این بدون نفی كَانَ مستعمل نمیشود. وفرق درین ولام "كي" که ذکرش می آید ہم لفظی ست وہم معنوی، اما لفظی آنست که این لام می آید بعد نفی كَانَ، بخلاف لام "كي"، واما معنوی آنست که لام "كي" بمعنی تعلیل است اگر از لفظ ساقط شود معنی مراد اختلاف پذیرد، بخلاف این لام که محض برائے تاکید نفی ست، كذا في "المنهل".

مَا كَانَ اللّٰهُ لِيُعَذِّبَهُمْ، واو بمعنى إلى أَنْ يا إلَّا أَنْ نحو: لَأَلْزِمَنَّكَ أَوْ تُعْطِيَنِيْ حَقِّيْ، وواو الصرف ولام كي، وفا كه درجواب شش چيز.....

نزد جمهور نحاة / نزد سيبويه

ما كان الله: ہرآئینہ نیست خداوند کہ عذاب کند ایشان را. لألزمنك: ہرآئینہ ملازم خواہم ماند ترا تا اینکہ بدہی حق مرا، یا مگر ندہی حق مرا.

واو الصرف: عبارت ست از واوے کہ مدخولش صلاحیت اعادہ چیزے کہ بر سر معطوف علیہ بود نداشتہ باشد، چنانچہ در قول شاعر:

لَا تَنْهَ عَنْ خُلُقٍ وَتَأْتِيَ مِثْلَهُ   عَارٌ عَلَيْكَ إِذَا فَعَلْتَ عَظِيْمٌ

مدخول واو صرف یعنی "تأتي مثله" صلاحیت اعادۂ لائے نہی ندارد بسبب اختلال معنی؛ زیراکہ درین وقت معنی شعر خلاف مقصود شاعر خواہد بود؛ چہ مقصود شاعر این است کہ باز مدار از خلق بد دیگران را وتو خود مرتکب آن باشی واو رامی کنی؛ چراکہ اگر ہمچنین خواہی کرد ننگ وعار عظیم بر تو عائد خواہد شد، واگر لائے نہی را بران آریم معنی چنین شود: کہ باز مدار از خلق بد دیگران را وتو خود میار آنرا کہ این باعث ننگ وعار است، واین ہرگز مقصود نیست، بلکہ خلاف واقع است؛ چہ لحوق ننگ وعار در صورتیست کہ دیگران را از منہیات واخلاق رذیلہ باز دارد وخود مرتکب آن شود، كقوله تعالى: ﴿أَتَأْمُرُوْنَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ﴾ (البقرة:٤٤) نہ درانکہ نہ خود مرتکب منہیات شود ونہ دیگران را ازان باز دارد. وازینجا دانستی وجہ تسمیہ آن بواو صرف چہ صرف در لغت باز داشتن از چیزی باشد، واین واو نیز معطوف علیہ را از اعادہ معطوف باز می دارد، فاحفظه؛ فإنه شيء عزيز.

لام كي: ای لامیکہ بمعنی كي یعنی برائے سببیت باشد، چوں: أسلمت لأدخل الجنة.

درجواب شش: مقید نکرد فارا بفائے سببیہ چنانکہ در کتب قوم یافتہ می شود؛ لمكان الاختلاف فيها، بعضے این فارا برائے عطف وسبب ہر دو گویند، وبعضے دیگر ازینہا شیخ رضی است محض برائے سبب گویند نہ عطف.

ست: امر و نہی و نفی واستفہام و تمنی وعرض و أمثلتها مشهورة.

قسم دوم

حروفیکہ فعل مضارع را بجزم کنند، وآن پنجست: لم ولما ولام امر ولائے نہی وإن شرطیہ، چوں: لَمْ يَنْصُرْ وَلَمَّا يَنْصُرْ وَلْيَنْصُرْ وَلَا تَنْصُرْ وَإِنْ تَنْصُرْ أَنْصُرْ. بدانکہ "إِنْ" در دو جملہ رود، چوں: إِنْ تَضْرِبْ أَضْرِبْ جملہ اول راشرط گویند وجملۂ دوم راجزا. و"إِنْ" برائے مستقبل ست اگرچہ در ماضی رود چوں: إِنْ ضَرَبْتَ ضَرَبْتُ، واینجا جزم تقدیری بود؛ زیراکہ ماضی معرب نیست. وبدانکہ چوں جزائے شرط جملہ اسمیہ باشد،

امر ونہی: در امر و نہی دعاہم داخل است نحو: اللّٰهم اغفرلي فأفوز، ولا تؤاخذني فأهلك.
نفی: تحضیض در نفی مندرج است نحو: ﴿لَوْلا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مَلَكٌ فَيَكُونَ مَعَهُ نَذِيراً﴾ (الفرقان:٧).
عرض: وآنچہ واقع ست بر صیغۂ ترجی دریں مندرج ست نحو: ﴿لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ أَسْبَابَ السَّمَاوَاتِ فَأَطَّلِعَ﴾ (غافر:٣٦، ٣٧) بالنصب.
أمثلتها: امر چوں: زُرْنِيْ فَأُكْرِمَكَ، ونہی چوں: لَاتَشْتِمْنِيْ فَأُهِيْنَكَ، ونفی نحو: مَا تَأْتِيْنَا فَتُحَدِّثَنَا، واستفہام نحو: أَيْنَ بَيْتُكَ فَأَزُوْرَكَ، وتمنی نحو: لَيْتَ لِيْ مَالًا فَأُنْفِقَ مِنْهُ، وعرض، نحو: أَلَا تَنْزِلُ بِنَا فَتُصِيْبَ خَيْرًا. مشهورة: در بعض نسخ امثلہ ہریک داخل کتاب است.
لم ولما: ہر دو برائے نفی فعل مضارع است، وآن را بعضے ماضی گردانند، لیکن لما مختص باستغراق است، یعنی از وقت انتفاء تا وقت تکلم جمیع ازمنہ ماضیہ رااحاطہ می کند نحو: ندم زید ولما ينفعه الندم، یعنی انتفائے نفع ندامت مسترست تا وقت تکلم.

یا امر، یا نہی، یا دعا فا در جزا آوردن لازم بود، چنانکہ گوئی: إِنْ تَأْتِنِيْ فَأَنْتَ مُكْرَمٌ، وَإِنْ رَأَيْتَ زَيْدًا فَأَكْرِمْهُ، وَإِنْ أَتَاكَ عَمْرٌو **فَلَا تُهِنْهُ،** وَإِنْ أَكْرَمْتَنِيْ فَجَزَاكَ اللّٰهُ خَيْرًا.

اگر بیاید ترا عمرو

فا در جزا: سبب دخول فا دریں جزاہا آنست کہ حرف شرط دریں موضع تاثیر ندارد در جزا، پس محتاج شدند برابط فا، وتفصیل عدم تاثیر دریں موضع از کتب مطولۂ ایں فن باید دریافت.

فلا تهنه: پس خوار مدار اورا.

باب دوم در عمل افعال

بدانکہ **ہیچ فعل** غیر عامل نیست، وافعال در اعمال بر دو گونہ است: قسم
اول: معروف، بدانکہ **فعل معروف** خواہ لازم باشد یا متعدی فاعل را
برفع کند، چوں: قَامَ زَيْدٌ وَضَرَبَ عَمْرٌو، و شش اسم را بنصب کند،
اول: **مفعول مطلق** را چوں: قَامَ زَيْدٌ قِيَامًا وَضَرَبَ زَيْدٌ ضَرْبًا. دوم:
مثال فعل لازم — مثال فعل متعدی
مفعول فیہ را چوں: **صُمْتُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ** وَجلَسْتُ فَوْقَكَ. سوم:
نشستم بالائے تو
مفعول معہ را چوں: **جَاءَ الْبَرْدُ** وَالْجُبَّاتُ أَيْ مَعَ الْجبَّاتِ. چہارم:
مفعول لہ را چوں: **قُمْتُ إِكْرَامًا** لِّزَيْدٍ وَضَرَبْتُهُ تَأْدِيبًا. پنجم: حال را
مثال فعل متعدی
چوں: **جَاءَ زَيْدٌ** رَاكِبًا. ششم: تمیز را وقتیکہ در نسبت فعل بفاعل
یا شبہ فعل
ابہامی باشد چوں: **طَابَ زَيْدٌ نَفْسًا**، اما فعل متعدی مفعول بہ را بنصب
پوشیدگی

ہیچ فعل: متصرف باشد یا غیر متصرف چوں: عسى و كاد، تمام باشد یا ناقص چوں: كان وصار.
فعل معروف: ای فعلیکہ منسوب باشد بفاعل جلی یا خفی، یعنی ظاہر یا مضمر، وآنرا معلوم ہم گویند.
مفعول مطلق: وجہ تسمیہ آنست کہ اطلاق صیغہ مفعول براں صحیح ست بے آنکہ مقید شود بہ باء وفي ومع ولام، بخلاف چہار مفاعیل دیگر. صمت يوم الجمعة: [روزہ داشتم بروز آدینہ.] مثال فعل لازم با ظرف زمان. جاء البرد: آمد سرما مقارن جبہا. قمت إكراما: [مثال فعل لازم.] ایستادم برائے بزرگی زید. جاء زيد: بیاید زید دراں حالے کہ سوار بود.
طاب زيد نفسا: [خوش شد زید از روئے نفس.] مثال تمیزیکہ از نسبت فعل بفاعل رفع =

کند چوں: ضَرَبَ زَیْدٌ عَمْرًا، **واین عمل فعل لازم رانباشد.**

فصل

بدانکه فاعل اسمے ست کہ پیش از وے فعلے باشد مسند بداں اسم بر طریق قیام فعل بداں اسم، چوں: زَیْدٌ در ضَرَبَ زَیْدٌ، **ومفعول مطلق مصدرے ست کہ واقع شود بعد از فعلے وآں مصدر بمعنی آں فعل باشد،**

=ابہام کردہ، اما مثال آنچہ از نسبت شبہ فعل بفاعل رفع ابہام کند وآن چند چیز است: یکے اسم فاعل چوں: الحوض ممتلئ ماء. دوم: اسم مفعول نحو: الأرض مفجرة عيونا. سوم: صفت مشبہ چوں: حسن وجها. چہارم: اسم تفضیل چوں: زید أفضل أبا. پنجم: مصدر نحو: أعجبني طيبه أبا. ششم: آنچہ در معنی فعل باشد نحو: حسبك زيد رجلا. ہفتم: آنکہ در اضافت ابہامی باشد نحو: أعجبني طيبه علما، وتمیز صفت مشتق نیز باشد، چوں: لله دره فارسا، واحتمال حال نیز دارد. (شرح)

نباشد: چراکہ مفعول بہ نمی خواہد. بر طریق: احترازست از مفعول مالم یسم فاعلہ وسائر مفاعیل.

بداں اسم: برابرست کہ آن فعل صادر ازان اسم باشد چوں مثال مذکور، یا نباشد چوں: مَاتَ زَیْدٌ، وَطَالَ عَمْرٌو. (شرح) ضرب زید: ضرب فعل ست کہ منسوب ست بسوئے زید وقائم ست بزید. مفعول مطلق: وآں بر سہ نوع است: یکے برائے تاکید چنانچہ گزشت. دوم برائے نوع چوں: جَلَسْتُ جِلْسَةً بکسر جیم یعنی نشستم یک نوع نشستن. سوم برائے عدد چوں: جَلَسْتُ جَلْسَةً بفتح جیم یعنی نشستم یک جلسہ، وگاہے لفظ مفعول مطلق مغایر لفظ فعل باشد، خواہ بحسب مادہ چوں: قعدت جلوسا، یا بحسب الباب چوں: أنبته الله نباتا. (شرح)

بمعنی آن فعل: احترازست از مثل ضربته تاديبا کہ درانجا مفعول لہ است.

چوں: ضَرْبًا در ضَرَبْتُ ضَرْبًا، وقِيَامًا در قُمْتُ قِيَامًا. **ومفعول فیہ** اسمے ست کہ **فعل** مذکور درو واقع شود، واورا **ظرف** گویند، وظرف بر دو گونہ است: **ظرف زمان** چوں: يَوْمَ در صُمْتُ يَوْمَ الْجُمُعَةِ، **وظرف مکان** چوں: عِنْدَ در جَلَسْتُ عِنْدَكَ. **ومفعول معہ** اسمے ست کہ مذکور باشد بعد از واو بمعنی مع چوں: وَالْجُبَّاتِ در جَاءَ الْبَرْدُ وَالْجُبَّاتِ أي مع الْجُبَّاتِ، **ومفعول لہ** اسمے ست کہ دلالت کند بر چیزے کہ **سبب فعل** مذکور باشد چوں: إِكْرَامًا در قُمْتُ إِكْرَامًا لِّزَيْدٍ، **وحال** اسمی است

اسمے ست: واسم مذکور مصاحب فاعل یا مفعول آں فعل باشد، وآں فعل خواہ لفظا باشد چنانکہ گزشت، خواہ معنی چوں: مالك وزيدا وما شأنك وعمرا بمعنی ما تصنع وما تلابس، وآں مصاحبت یعنی مشارکت در زمان واحد باشد کہ مو دائے واو بمعنی مع ست چوں: سرت وزيدا أي في زمان واحد، وگاہے با وحدت زمانی اتحاد مکانی ہم باشد چوں: لوتُرِكَتِ النَّاقَةُ وَفَصِيْلَتَهَا لَرَضَعَتْهَا اگر گزاشتہ شود شتر مادہ وبچۂ آں ہر آئینہ شیر نو شاند او را، یعنی در مکان واحد وزمان واحد.

الجبات: جر تائے الجبات بجہت آنست کہ جمع مؤنث سالم جبة است، ودر جمع مؤنث سالم نصب تابع جر می باشد. سبب فعل: وآں بر دو گونہ است: یکے: آنکہ برائے تحصل وے فعل کردہ باشند چوں: ضربته تأديبا پس ضرب برائے تحصل تأدیب ست. دوم: آنکہ بسبب وجود او فعل کردہ ست چوں: قعدت عن الحرب جبنا، پس قعود از حرب بسبب بودن جبن، نہ برائے تحصل آں.

نکره که دلالت کند بر ہیأت **فاعل** چوں: رَاكِبًا در جَاءَ زَيْدٌ رَاكِبًا، یا بر ہیأت **مفعول** چوں: مَشْدُوْدًا در ضَرَبْتُ زَيْدًا مَشْدُوْدًا (بستہ شدہ)، یا بر ہیأت ہر دو چوں: رَاكِبَيْنِ در لَقِيْتُ زَيْدًا **رَاكِبَيْنِ**، و**فاعل** و**مفعول** را ذوالحال گویند، وآن غالبا **معرفه** باشد، واگر نکره باشد حال را مقدم دارند (وجوبا)، چوں: جَاءَنِيْ رَاكِبًا رَجُلٌ. و**حال جمله** نیز باشد، چنانچہ رَأَيْتُ الْأَمِيْرَ وَهُوَ رَاكِبٌ. و**تمییز** اسمے ست که **رفع ابہام** کند از عدد چوں: عِنْدِيْ

ہیأت فاعل: حقیقة یا حکما؛ تا مفعول مالم یسم فاعله را شامل باشد، وگاہے حال بر ہیأت مضاف الیه دلالت کند نحو: ﴿بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفاً﴾ (البقرة: ١٣٥) و ﴿أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتاً﴾ (الحجرات: ١٢) وعلامتش صحت وضع مضاف الیه مقام مضاف ست. **راکبین**: حال ست از تائے متکلم که فاعل فعل ست واز زید که مفعول به است.

معرفه: زیراکه ذوالحال در معنی محکوم علیه است واصل دران تعریف باشد، وغالبا ازان گفت که ذوالحال نکرهٔ موصوفه ہم باشد نحو: جاءني رجل من تميم راكبا، ونکرهٔ مغنیه غنائے معرفه بسبب استغراق چوں: ﴿فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ أَمْراً مِنْ عِنْدِنَا﴾ (الدخان: ٤، ٥)، ونکره در حیز استفہام نحو: هل أتاك رجل راكبا، ودر آنکه بعد ذوی الحال إلا واقع شود برائے نقض نفی نحو: ما جاءني إلا راكبا. **حال جمله**: در ہنگام رابطه یعنی واؤ وضمیر ضرور است، وگاہے واؤ تنہا نیز آید.

رفع ابہام: وآں مبہم را ممیّز گویند، وبدانکه ممیّز اسم تام ست گاہے بتنوین وگاہے بنون تثنیه وجمع، وگاہے باضافت چوں: عندي مِلْؤُهُ عَسَلاً، ومعنی تمامی آنست که بآں حالت قابل اضافت نه باشد، فافهم.

أَحَدَ عَشَرَ دِرْهَمًا، یا از وزن چوں: عِنْدِيْ رِطْلٌ زَيْتًا، یا از کیل
(روغن زیتون) (پیمانہ)
چوں: عِنْدِيْ قَفِيْزَانِ بُرًّا، یا از مساحت چوں: مَا فِيْ السَّمَاءِ قَدْرُ
(نزد من) (گندم)
رَاحَةٍ سَحَابًا. ومفعول بہ اسمے ست کہ فعل فاعل برو واقع شود چوں:
ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا. بدانکہ ایں ہمہ منصوبات بعد از تمامی جملہ باشند
وجملہ بفعل وفاعل تمام شود؛ بدیں سبب گویند کہ اَلْمَنْصُوْبُ فَضْلَةٌ.

فصل

بدانکہ فاعل بر دو قسم ست: مظہر چوں: ضَرَبَ زَيْدٌ ومضمر بارز چوں: ضَرَبْتُ، ومستتر یعنی پوشیدہ، چوں: زَيْدٌ ضَرَبَ کہ فاعل ضَرَبَ ھو است در ضَرَبَ مستتر. بدانکہ چوں فاعل مؤنث حقیقی باشد یا ضمیر

رطل: بالکسر والفتح نیم من، ومن مقدار شصت وسہ فلس ویک ماشہ است. قفیزان: [دو قفیز] قفیز پیمانہ ایست ٥٧٠٠ مثقال کہ تخمینا ٢٨ سیر لکھنؤ بود. ما في السماء: نیست در آسمان اندازہ کف دست ابر. فضلة: بالفتح بمعنی زیادہ ماندہ از چیزی، وچوں این از کلام زیادہ می باشد لہذا بالفضلہ نامیدہ شدہ. (شرح)

مؤنث حقیقی: زیراکہ مؤنث حقیقی بجہت اصالت خود اقوی ست از غیر خود، پس لازم گردانیدہ شد الحاق علامت تانیث در فعل وے کہ تانیث فاعل از اول دانستہ شود، إلا وقتے کہ فاصلے میان فعل وآن فاعل در آید ترک علامت جائز باشد نحو: حضر مجلس القاضي اليوم إمرأة، واما در ضمیر بجہت آنکہ مرجع درینجا مؤنث ست وضمیر او مخالف مرجع نمی باشد.

مؤنث علامت تانیث در فعل لازم باشد چوں: قَامَتْ هِنْدٌ وَهِنْدٌ قَامَتْ أَيْ هِيَ، **ودر مظہر مؤنث غیر حقیقی ودر مظہر جمع تکسیر دو وجہ روا باشد** چوں: طَلَعَ (برآمد) الشَّمْسُ (آفتاب) وَطَلَعَتِ الشَّمْسُ، وَقَالَ الرِّجَالُ (گفتند مردمان) وَقَالَتِ الرِّجَالُ. **قسم دوم: مجہول، بدانکہ فعل مجہول بجائے فاعل مفعول بہ را برفع کند وباقی را بنصب کند** چوں: **ضُرِبَ زَيْدٌ يَوْمَ الْجُمُعَةِ أَمَامَ الْأَمِيْرِ** ضَرْبًا شَدِيْدًا (مفعول مطلق) **فِيْ دَارِهِ** تَأْدِيْبًا (مفعول له) **وَالْخَشَبَةَ**، **وفعل مجہول را** فعل ما لم يسم فاعله **گویند، ومرفوعش را** مفعول ما لم يسم فاعله **گویند.**

مظہر مؤنث: [کہ فاعل فعل واقع شوند.] جمع تکسیر: مذکر باشد چنانکہ در متن مثالش مذکور است، یا جمع تکسیر مؤنث چوں: قوله تعالى: ﴿وَقَالَ نِسْوَةٌ﴾ (یوسف: ٣٠) واین قید احتراز ست از جمع سالم بواؤ ونون برائے ذکور عقلا، پس قالت المسلمون جائز نباشد، وعيون وشيون اگرچہ جمع بواو ونون ست، لیکن سالم نیست؛ چہ جمع عین وشان است، وسنون وأرضون اگرچہ جمع سالم بواؤ ونون است، لیکن برائے ذکور نیست. اگر گوئی: بنون جمع ابن بواو ونون سالم برائے ذکور ست فعلش چرا مؤنث آوردہ شد در قوله تعالى: ﴿آمَنَتْ بِهِ بَنُو إِسْرَائِيلَ﴾ (یونس: ٩٠)؟ گویم: بنون محمول است بر أبناء کہ جمع تکسیرش است. (شرح) دووجہ: الحاق علامت تانیث وترک آن.
ضرب زيد: زدہ شد زید بروز جمعہ پیش امیر زدنی سخت در خانۂ او برائے تحصیل ادب بچوب. (شرح) يوم الجمعة: مفعول فیہ ظرف زمان. أمام الأمير: ظرف مکان.
في داره: جار مجرور متعلق ضرب. والخشبة: واو بمعنی مع مفعول معہ. فعل مجہول: ای فعل مفعولیکہ ذکر نہ کردہ شد فاعل وے. مرفوعش را: ای نائب فاعل اورا.

فصل

بدانکه **فعل متعدی** بر چهار قسم ست: اول: **متعدی بیک مفعول** چوں: ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا. دوم: **متعدی بدو مفعول** که **اقتصار بر یک مفعول** روا باشد چوں: أَعْطَى وآنچه در معنی او باشد چوں: أَعْطَيْتُ زَيْدًا دِرْهَمًا، واینجا أَعْطَيْتُ زَيْدًا نیز جائز ست. سوم: **متعدی بدو مفعول** که اقتصار بر یک مفعول **روا نباشد** واین **در افعال قلوب** است چوں: **عَلِمْتُ** وَظَنَنْتُ وَحَسِبْتُ وَخِلْتُ وَزَعَمْتُ وَرَأَيْتُ وَوَجَدْتُ،

یا أعطیت درهما

اقتصار بر یک: سببش آنکه درینجا ہر دو مفعول مغایر می باشند بالذات پس از حذف یکے وبقائے دیگرے قباحتے پدید نیاید. (ش) **متعدی بدو مفعول:** اے ہر فعلے که متعدی بدو مفعول شود واز افعال قلوب نباشد، چوں: سلبت و کسوت. **یک مفعول:** وحذف ہر دو معا جائز است.

روا نباشد: بر مذہب اصح؛ زیرا که این ہر دو در حقیقت مبتدا وخبر ست، وحذف یکے بدون قرینه ودلیل جائز نیست، آری اگر أن ثقیله یا خفیفه یا مابعد خودش مفعول این افعال واقع شود دریں صورت البته اقتصار واجب ست، نحو: علمت أن زيدا قائم و﴿عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضَى﴾ (المزمل: ۲۰). (شرح) **در افعال قلوب:** [ووجه تسمیه آنکه اینها افعال شک ویقین ہستند وآن بدل تعلق دارد ومراد از شک درینجا ظن است.] زیرا که مفعول ثانی عین اول ست، پس ہر دو معنی بمنزلۂ اسم واحد باشد چه مضمون ہر دو معا مفعول واقع شده، پس معنی علمت زيدا فاضلا علمت فضل زيد است، درین صورت از حذف یک مفعول حذف بعض اجزائے کلمه لازم آید.

علمت: علمت رأيت ووجدت ہر سه بمعنی یقین ہستند، وظننت وحسبت وخلت ہر سه بمعنی ظن که عبارت از جانب راجح از دو جانب شئ باشد، وزعمت مشترک است =

چوں: عَلِمْتُ زَيْدًا فَاضِلًا وَظَنَنْتُ زَيْدًا عَالِمًا. چہارم: **متعدی بسہ مفعول** چوں: أَعْلَمَ وَأَرَى وَأَنْبَأَ وَأَخْبَرَ وَخَبَّرَ وَنَبَّأَ وَحَدَّثَ چوں: أَعْلَمَ اللّٰهُ زَيْدًا عَمْرًا فَاضِلًا. **بدانکہ این ہمہ مفعولات مفعول بہ اند،** و**مفعول دوم** در باب علمت، و**مفعول سوم** در باب أَعْلَمْتُ، و**مفعول لہ** و**مفعول معہ** را بجائے **فاعل نتوانند** نہاد، ودیگر ہارا شاید، ودر باب أَعْطَيْتُ مفعول اول بمفعول مالم یسم فاعلہ لائق تر باشد از **مفعول دوم**.

فصل

بدانکہ افعالِ ناقصہ ہفدہ اند: كَانَ وَصَارَ وَظَلَّ وَبَاتَ وَأَصْبَحَ وَأَضْحَى

= در یقین وظن، پس گاہے بمعنی یقین آید وگاہے بمعنی ظن.

نتوانند: اما مفعول دوم علمت پس بجہت آنکہ در اصل مسند ست بہ مفعول اول، چوں بجائے فاعل نہادہ شود مسند الیہ گردد، پس لازم آید کہ یک چیز مسند ومسند الیہ شود معا، واما مفعول لہ یعنی بدون لام ازانکہ نصبش مشعر علیت ست، وچوں بجائے فاعل رسیدہ مرفوع گردد فوت شود، بخلاف ضُرِبَ للتأدیب کہ درینجا لام مشعر علیت ست، واما مفعول معہ پس ازانکہ اقامت او مقام فاعل مع واؤکہ اصل آن عطف است وعطف دلیل انفصال وفاعل کالجزست جائز نیست وبدون واؤہم جائز نیست؛ چہ مفعول معہ بودنش معلوم نشود. (شرح)

مفعول دوم: زیراکہ في الجملہ معنی فاعلیت دارد، چہ آخذ است، بخلاف ثانی کہ مأخوذ است، واولویت وقتے است کہ التباس لازم نیاید، واما در صورت التباس واجبست، چوں: أعطي زید عمرا؛ چہ ہر دو صلاحیت آخذ بودن دارند. (شرح)

وَأَمْسَى وَعَادَ وَآضَ وَغَدَا وَرَاحَ وَمَازَالَ وَمَا انْفَكَّ وَمَا بَرِحَ وَمَا فَتِئَ وَمَا دَامَ وَلَيْسَ، **این افعال بفاعل تنها تمام نشوند ومحتاج باشند بخبرے؛ بدین سبب اینها را ناقصه گویند، ودر جمله اسمیه روند، ومسند الیه را** (ای مبتدا را) **برفع کنند ومسند را بنصب، چوں:** كَانَ زَيْدٌ قَائِمًا، **ومرفوع رااسم** كان **گویند ومنصوب را** (ای خبر را) **خبر** كَانَ، **وباقی رابریں قیاس کن. بدانکه بعضے ازین**

وباقی رابریں قیاس: چوں: صار زيد فقيرا یعنی زید فقیر شد، وظل زيد صائما ای زید صائم شد در تمام روز، وبات زيد قائما ای نماز خواند زید در تمام شب، وأصبح زيد فقيرا بوقت صبح شد زید فقیر، وأضحى زيد أميرا بوقت چاشت شد زید امیر، وأمسى زيد مصليا بوقتِ شام شد زید نماز گزار. وعاد وآض وغدا وراح ہر چہار بمعنی صاراند وقتیکہ ناقصہ باشند، واگر تامہ باشند پس عاد وآض ہر دو بمعنی رجع اند، چوں: عاد زيد من سفره أي رجع. وغدا چوں: غدا زيد یعنی رفت زید بوقت ما بین فجر وطلوع آفتاب، وراح چوں: راح زيد یعنی رفت زید وقت زوال آفتاب تا شام. و"ما" بر سر این ہر چہارم فعل نافیہ است، ومعنی زال وانفك وبرح وفتئ مثلثة التاءدر فارسی جدا شد آید و"ما" بر مادام مصدریہ توقیتیہ است؛ زیرا کہ معنی إجلس مادام زید جالسا بنشین تامدت دوام جلوس زید، وایں ہر شش فعل، پنج آنکہ اول آنہامائے نافیہ ومصدریہ است وششم لیس تامہ نیایند بلکہ ہمیشہ ناقصہ آیند. باید دانست کہ تقدیم اخبار اینہا بر اسماء جائز است، چوں: كان قائما زيد امااین افعال باعتبار تقدیم اخبار شان بر نفس ایشان سہ قسم اند: یکے: آنکہ جائز باشد، وآں از كان تاراح است. دوم: آنکہ جائز نباشد، وآں افعال اند کہ بر آنہامائے نافیہ یا مصدریہ بودہ است. سوم: مختلف فیہ، بعضے نحویان جائز دارند وبعض غیر جائز، وآن لیس است. (ش)

افعال در بعضے احوال بفاعل تنہا تمام شوند، چوں: كَانَ مَطَرٌ شد باران بمعنی حَصَلَ واورا کَانَ تامه گویند، و كَانَ زائده نیز باشد.

فصل

بدانکه افعال مقاربه چارست، عَسَى و كَادَ و كَرَبَ وأَوْشَكَ (بمعنی أسرع)، وایں افعال در جملۂ اسمیه روند چوں کان، اسم را برفع کنند وخبر را بنصب، إلا آنکه خبر اینها فعل مضارع باشد با "أن" (مصدریه) چون: عَسَى زَيْدٌ أَنْ يَخْرُجَ، یا بے "أن" (مصدریه) چون: عَسَى زَيْدٌ يَخْرُجُ، وشاید که فعل مضارع با "أَنْ" فاعل عَسَى باشد واحتیاج بخبر نیفتد چوں: عَسَى أَنْ يَخْرُجَ زَيْدٌ در محل رفع بمعنی مصدر.

کان زائده: آن را گویند که اگر آنرا از لفظ وعبارت حذف کنند اختلال در معنی مقصود رونه دہد، نحو: ما كان أصح علم من تقدم که کان زائده است درمیان مائے تعجبیه وفعل که اگر اورا از لفظ حذف کنند در معنی مراد خلل نمی آید.

چار ست: بموجب مشہور، ودر حقیقت ہفت است چار مذکور وأخذ وطفق وجعل ہمه بمعنی شرع ای آغاز کرد. عسی: بمعنی قرب مع الرجاء. کاد: بمعنی قرب فقط. کرب: بفتح را بمعنی قرب. بخبر نیفتد: درین وقت عسی تامه باشد. (ش) در محل: أي أن يخرج زيد.

بمعنی مصدر: پس معنی این است که عسی خروج زید.

فصل

بدانکه **افعال مدح** وذم چهارست: **نِعْمَ** و حَبَّذَا برائے مدح، و بِئْسَ وسَاءَ برائے ذم، ہر چہ **ما بعد فاعل** باشد آں را **مخصوص بالمدح** یا مخصوص بالذم گویند، وشرط آنست کہ **فاعل معرف** بلام باشد چوں: نِعْمَ الرَّجُلُ زَيْدٌ، یا **مضاف** بسوئے معرف بلام باشد چوں: نِعْمَ صَاحِبُ الْقَوْمِ زَيْدٌ، یا **ضمیر مستتر ممیّز بنکرۂ منصوبہ** چوں: نِعْمَ رَجُلًا زَيْدٌ، **فاعل** نِعْمَ هُوَ ست **مستتر** در نِعْمَ ورَجُلًا **منصوب** ست بر **تمیز**؛ زیراکہ هُوَ مبہم ست، و**حَبَّذَا** زَيْدٌ، حَبَّ **فعل** مدح ست و "ذا" **فاعل** او

لفظ ذا

افعال مدح: کہ موضوع اند برائے انشاء مدح و ذم، پس مدحته وذممته اگرچہ بر معنی مدح وذم دال ہستند، لیکن ایشاں را افعالِ مدح وذم نگویند؛ چہ برائے انشاء آں نیند. (شرح)
نعم: أصله: نَعِمَ بکسر عین، برائے تخفیف کسرۂ عین بما قبل دادہ ساکن کردند، وہمچنین بئس، کذا فی الشرح. مابعد فاعل: اے مابعد فاعل این ہر چہار فعل.
مخصوص بالمدح: مخصوص بالمدح والذم یا مبتدا باشد ومابعد وے خبر، پس یک جملہ باشد، یا خبر مبتدائے محذوف أي هو، وبریں تقدیر دو جملہ خواہد بود، ودر غیر حبذا شرط است کہ مخصوص مطابق فاعل باشد در افراد وتثنیہ وجمع وتذکیر وتانیث، چوں: نعم الرجل زيد، ونعم الرجلان الزيدان، وعلى هذا القياس، وگاہ باشد کہ مخصوص بالمدح را بجہت قیام قرینہ حذف کنند، چوں: نعم العبد أي ايوب علیہ السلام بقرینۂ قصہ حضرت ایوب علیہ السلام. (شرح)
فاعل معرف: اے مابعد فاعل ایں افعال سوائے حبذا. حبذا: باید دانست کہ قبل یا بعد =

وزَیْدٌ **مخصوص بالمدح**، و**همچنین** بِئسَ الرَّجُلُ زَیْدٌ، وَسَاءَ الرَّجُلُ عَمْرٌو.

فصل

بدانکه **افعال** تعجب دو صیغه از هر **مصدر ثلاثی مجرد** باشد، **اول**: مَا أَفْعَلَهُ **چون**: **مَا أَحْسَنَ** زَیْدًا چه **نیکوست زید**، **تقدیرش**: أَيُّ شَيْءٍ أَحْسَنَ زَیْدًا، "مَا" **بمعنی** أَيُّ شَيْءٍ **است در محل رفع** بابتداء، وأحسن **در محل رفع خبر مبتدا**، **وفاعل** أحسن هو **ست درو مستتر**، وزیدا

= مخصوص حبذا تمیزے یا حالے واقع می شود موافق آن مخصوص در افراد وتثنیه وجمع وتذکیر **تانیث نحو**: حبذا رجلا زید، وحبذا راکبا زید، وحبذا زید رجلا أو راکبا، وحبذا رجلین أو راکبین الزیدان، وحبذا الزیدان رجلین أو راکبین، وحبذا إمرأة هند، وحبذا هند إمرأة، **وعامل در تمیز وحال مذکورین حب است، وذوالحال وممیّز فاعل اوکه ذا است نه مخصوص**.

افعال: جمع باعتبار کثرت اجزاء ست. مصدر ثلاثی مجرد: که خالی است از معنی رنگ وعیب.

ما أحسن إلخ: بدانکه در لفظ "ما" اختلاف است سیبویه گفته: که نکره است بمعنی شيء، پس معنیش نزد سیبویه: چیزیست عظیم که نیکو کرده است زید را، ونزد اخفش موصوله مبتدا است، درین صورت خبرش محذوف ست، پس معنیش درین وقت: آں چیزکه نیکو کرده است زید را چیزے ست عظیم، وفرا گفت که "ما" استفهامیه است بمعنی أي شيء وما بعدش خبر اوست، وشیخ رضی گفته: که این قول قولے ست من حیث المعنی؛ زیرا که از بدیع حسنش گویا ناواقف بود، پس بر سبیل تعجب پرسید که کدام چیز اورا نیکو کرد؟ ومصنف رحمه الله همین مذهب رابسبب قوت اواختیار کرده. (ش)

مفعول به، دوم: أَفْعِلْ بِهِ چوں: أَحْسِنْ بِزَيْدٍ، أَحْسِنْ صیغہ امر ست **بمعنی خبر**، تقدیرش: أَحْسَنَ زَيْدٌ أَيْ **صَارَ ذَا حُسْنٍ**، و"باء" زائدہ است.

بمعنی خبر: یعنی بمعنی فعل ماضی.

صار ذا حسن: پس ضمیر در فعل نباشد زیراکہ فاعل یکے ست و بس، ایں قول سیبویہ است، واما نزد اخفش زید مفعول بہ است مر أحسن را بمعنی صَيَّرَهُ ذا حُسْنٍ بر اینکہ ہمزۂ افعال برائے صیرورۃ باشد و باء برائے تعدیہ است اگر أحسن متعدی بنفسہ نباشد، وزائدہ است اگر باشد، یعنی اگر ہمزۂ أحسن برائے تعدیہ است یا زائد باشد چوں: أخرج، پس برین تقدیر در فعل ضمیر خواہد بود، وآں ضمیر فاعل فعل شود أي أحسن أنت بزيد أو زيدا أي اجعله حسينا بمعنی صفه بالحسن، فرا وزمخشری گویند: کہ أحسن امر است در حق ہر کسے بدیں معنی کہ بگرداند زید را حسن، پس جزایں نیست کہ می گرداند قائل ایں کلام زید را حسن بدیں گونہ کہ وصفش می کند پس گویا گفتہ شد: صفه بالحسن كيف شئت؛ فإن فيه من جهات الحسن كل ما يمكن أن يكون في الشخص.

باب سوم در عمل اسماء عامله وآن یازده قسم ست

اول: اسماء شرطیه بمعنی إنْ، **وآن نہ است:** مَنْ وَمَا وَأَيْنَ وَمَتى وَأَيٌّ وَأَنَّى وَإِذْمَا وَحَيْثُمَا وَمَهْمَا، **فعل مضارع را بجزم کنند چوں:** مَنْ **تَضْرِبْ** أَضْرِبْ، وَمَا **تَفْعَلْ** أَفْعَلْ، وَأَيْنَ **تَجْلِسْ** أَجْلِسْ، وَمَتى **تَقُمْ** أَقُمْ، وَأَيُّ شَيْءٍ تَأْكُلْ آكُلْ، وَأَنَّى **تَكْتُبْ** أَكْتُبْ، وَإِذْمَا **تُسَافِرْ** أُسَافِرْ، وَحَيْثُمَا **تَقْصِدْ** أَقْصِدْ، وَمَهْمَا **تَقْعُدْ** أَقْعُدْ. **دوم: اسمائے افعال**

اسماء شرطیہ: وآن را کلم المجازات ہم گفتہ اند، وکلم المجازات بمعنی کلمات الشرط والجزاء وبمعنی "إن" یعنی متضمن معنی "إن" کہ آن سببیت اول برائے ثانی است. أين ومتى: واین ہر دو را "ما" زائدہ لاحق شود نحو: متى ما تخرج أخرج وأينما تكن أكن. (شرح) أنى: برائے مکان است مثل "أين"، وگاہ بمعنی کیف آید چوں: أنى زيد بمعنی كيف زيد، وازانست قوله تعالى: ﴿فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ﴾ (البقرة:۲۲۳) وبمعنی متی نحو: أنى القتال؟ بمعنی متى القتال.

مهما: أصله: ماما بود، یعنی ما ثانیہ زائدہ است، چنانکہ در أيا ما، پس الف بہا بدل شد برائے تحسین لفظ، یا آنکہ در اصل مَهْ بمعنی اکفف قبل "ما" شرطیہ واقع شدہ بود بعد ازین جاری مجرائے کلمۂ واحد گشت. (شرح) من تضرب: ہر کسے را خواہی زد خواہم زد.

ما تفعل: ہر چیز کہ خواہی ساخت خواہم ساخت. أين تجلس: ہر جا کہ خواہی نشست خواہم نشست.

متى تقم: ہر وقت کہ خواہی ایستاد خواہم ایستاد. أي شيء: ہر چیز کہ خواہی خورد خواہم خورد.

أنى تكتب: ہر جا کہ خواہی نوشت خواہم نوشت.

إذما تسافر: ہر وقت کہ سفر خواہی کرد سفر خواہم کرد. حيثما تقصد: ہر جا کہ قصد خواہی کرد قصد خواہم کرد. مهما تقعد: ہر جا کہ خواہی نشست خواہم نشست.

بمعنی ماضی چوں: **هَيْهَاتَ وَشَتَّانَ وَسَرْعَانَ**، اسم را بنا بر فاعلیت
بعد افترق سرع
برفع کنند چوں: هَيْهَاتَ يَوْمُ الْعِيْدِ أَيْ بَعُدَ، سوم: **اسمائے افعال بمعنی
امر حاضر** چوں: **رُوَيْدَ** وبَلْهَ وحَيَّهَلْ وعَلَيْكَ ودُوْنَكَ و**هَا**، اسم را
مهلت بده بگزار بیا لازم گیر بگیر
بنصب کنند بنا بر **مفعولیت** چوں: رُوَيْدَ زَيْدًا أَيْ أَمْهِلْهُ. چهارم: **اسم
فاعل** بمعنی **حال** یا استقبال، عمل **فعل معروف** کند **بشرط آنکه اعتماد** کرده
بگزار زیدرا
باشد بر لفظیکه پیش ازو باشد، وآں لفظ **مبتدا باشد**، در لازم چوں: زَيْدٌ
قَائِمٌ أَبُوْهُ، ودر متعدی، چوں: زَيْدٌ ضَارِبٌ أَبُوْهُ عَمْرًا، یا **موصوف**

هيهات: أصله: هَيْهَيَةٌ، یا متحرک بجهت انفتاح ما قبل الف شد، ودر آخرش حرکات ثلثه بر سبیل بنا جائز است. وجه بناء درین اسماء تضمن معنی فعل ماضی است، ودر هر سه اسم مبالغه ایست که در مسمیات شان نیست. (شرح) شتان: وشتان زيد وعمرو أي افترقا، وسرعان زيد أي سرع. رويد: مبنی بر فتح ست جهت تضمن بمعنی امر، وگاہے منصوب منون مستعمل شود بنا بر وصفیت اصلی نحو: ﴿أَمْهِلْهُمْ رُوَيْدًا﴾ (الطارق:١٧). ها: ودران چند لغت ست: هاء وها بقصر، وهاء بر وزن رام. اسم فاعل: وآن اسمے ست مشتق از مصدر وموضوع برائے آنکس که فعل بذات وے قائم باشد بطریق حدوث. حال: نه بمعنی ماضی که درین صورت عمل نمی نماید.

فعل معروف: پس اگر فعل لازم باشد اسم فاعل هم لازم خواهد بود، اگر متعدی باشد اسم فاعل هم متعدی. بشرط آنکه: این شرط برائے آنست که جهت فعلیت یعنی مسند بودن بسوئے صاحب خود قوی گردد. (ش) اعتماد: مراد از اعتماد آنست که بما قبل خود تعلّق داشته باشد مثل تعلق خبر به مبتدا وتعلق صله بموصول ونحو ذلک. مبتدا باشد: واسم فاعل خبر واقع شود.

چوں: مَرَرْتُ بِرَجُلٍ ضَارِبٌ أَبُوْهُ بَكْرًا، **یا موصول** چوں: **جَاءَنِي الْقَائِمُ** أَبُوْهُ، (مثال لازم) وجَاءَنِي الضَّارِبُ أَبُوْهُ عَمْرًا، (الف لام موصول — مثال متعدی) **یا ذوالحال** چوں: جَاءَنِي زَيْدٌ رَاكِبًا غُلَامُهُ فَرَسًا، (مفعول راکبا) **یا ہمزۂ استفہام** چوں: أَضَارِبٌ زَيْدٌ عَمْرًا، یا **حرف نفی** چوں: مَا قَائِمٌ زَيْدٌ، ہمان **عمل** کہ قَامَ وضَرَبَ **می کرد** قَائِمٌ وضَارِبٌ میکند. **پنجم: اسم مفعول بمعنی حال واستقبال، عمل فعل مجهول کند بشرط اعتماد مذکور** چوں: **زَيْدٌ مَضْرُوْبٌ** أَبُوْهُ عَمْرٌو **مُعْطًى غُلَامُهُ** دِرْهَمًا، **وَبَكْرٌ مَعْلُوْمٌ** ابْنُهُ فَاضِلًا، **وَخَالِدٌ مُخْبَرٌ** ابْنُهُ عَمْرًا فَاضِلًا، ہماں **عمل** کہ ضُرِبَ وأُعْطِيَ وعُلِمَ وأُخْبِرَ **می کرد**

جاءني القائم: آمد نزد من کسے کہ ایستادہ است پدر او. ضرب: یعنی رفع فاعل در لازم اور رفع فاعل ونصب مفعول در متعدی. اسم مفعول: بدانکہ اسم مفعول موازن فعل مجهول ست بوزن عروضی کہ عبارت ست از توافق مطلق حرکت وسکون، چنانچہ اسم فاعل موازن فعل معروف ست؛ چہ گفتہ اند کہ اصل مضروب مضرب بضم راست، لیکن چوں ایں وزن مجرد از تا در کلام عرب نادر است ضمہ را اشباع کردند؛ تا واوی ازاں پیدا شد، پس علامت اسم مفعول صرف میم ست نہ واؤ، وآں اسمے ست مشتق از مصدر وموضوع برائے کسے کہ فعل فاعل برآں واقع شود.

زید مضروب: مثال اسم مفعول کہ فعلش متعدی بیک مفعول ست.

معطي غلامه: مثال اسم مفعول کہ فعلش متعدی بدو مفعول ست واقتصار بر یکے جائز ست.

بكر معلوم: مثال اسم مفعول کہ فعلش متعدی بدو مفعول ست واقتصار بر یکے جائز نیست.

خالد مخبر: مثال اسم مفعول کہ فعلش متعدی بسہ مفعول است.

مَضْرُوْبٌ ومُعْطًى ومَعْلُوْمٌ ومُخْبَرٌ می کند. ششم: **صفت مشبہ** عمل فعل خود کند بشرط اعتماد مذکور چوں: زَيْدٌ حَسَنٌ غُلَامُهُ، ہمان عمل کہ حَسُنَ می کرد حَسَنٌ میکند. ہفتم: **اسم تفضیل**، واستعمال او بر سہ وجہ است: بہ من چوں: زَيْدٌ أَفْضَلُ مِنْ عَمْرٍو، یا بالف ولام چوں: جَاءَنِيْ زَيْدُنِ الْأَفْضَلُ، یا باضافت چوں: زَيْدٌ أَفْضَلُ الْقَوْمِ، و عمل او در فاعل باشد، وآں ھو است فاعل أفضل کہ درو **مستتر** ست. ہشتم:

صفت: وآن اسمے ست کہ مشتق باشد از فعل لازم وموضوع است برائے کسے کہ حدث بذات وے قائم باشد بطریق ثبوت نہ بطریق حدوث، وفرق در حدوث وثبوت آنکہ حدوث مسبوق بالعدم می باشد چوں: ضارب، بخلاف ثبوت چوں: حسن. مشبہ: باسم فاعل در تثنیہ وجمع وتذکیر وتانیث.

اسم تفضیل: وآن اسمے ست مشتق از مصدر موضوع برائے موصوفی بزیادت. وصیغۂ آن أفعل برائے مذکر، وفعلی برائے مؤنث آید غالبا، وبعضے تغیر ہم یافتہ اند چوں: خیر وشر کہ أخیر وأشر بود. وشرط ست در ثلاثی مجرد عاری از لون وعیب ظاہری بنا کردہ شود، پس أحمر وأعور اسم تفضیل نیست، واز غیر ثلاثی مجرد بالحاق لفظ أشد وأکثر اسم تفضیل بنا کنند چوں: أشد إستخراجا، اشتقاقش برائے فاعل قیاسی است، وگاہ برائے مفعول آید چوں: أعرف وأشهر وألوم وأعذر. (شرح)

سہ وجہ: جمع میان دو ازین سہ جائز نیست، چنانچہ خلو از ہر سہ جائز نیست إلا وقتے کہ مفضل علیہ معلوم باشد چوں: الله أكبر. (شرح) مستتر ست: درظاہر عملش مشروط بچند شرط ست کہ موضوع ذکرش این مختصر نیست.

مصدر بشرط آنکہ **مفعول مطلق** نباشد، **عمل فعلش کند** چوں: أَعْجَبَنِيْ ضَرْبُ زَيْدٍ عَمْرًا. نہم: اسم مضاف، مضاف الیہ را بجر کند چوں: جَاءَنِيْ غُلَامُ زَيْدٍ. بدانکہ اینجا لام بحقیقت **مقدر ست**؛ زیرا کہ تقدیرش آنست کہ غُلَامٌ لِزَيْدٍ. دہم: اسم تام، تمیز را بنصب کند، وتمامی اسم یا بتنوین باشد چوں: مَا فِي السَّمَاءِ قَدْرُ رَاحَةٍ سَحَابًا، یا بتقدیر تنوین چوں: عِنْدِيْ **أَحَدَ عَشَرَ** رَجُلًا، وَزَيْدٌ أَكْثَرُ مِنْكَ مَالًا، یا بنون تثنیہ چوں: عندي **قفيزان** بُرًّا، یا بنون جمع چوں: ﴿**هَلْ نُنَبِّئُكُمْ** بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا﴾ (الكهف:١٠٣)، یا بمشابہ نون جمع چوں: عِنْدِيْ.........

مفعول مطلق: ازانکہ چوں مفعول مطلق واقع شدہ باشد، مثل: ضربت ضربا زيدا پس ناصب زيدا ضربت باشد؛ زیرا کہ اعمال ضعیف باوجود اِقوی جائز نیست. عمل فعلش: خواہ بمعنی ماضی یا حال واستقبال چوں: أعجبني ضرب زيد عمرا أمس والآن أو غدا، وایں عمل بجہت مناسبت اشتقاق است درمیان فعل ومصدر، نہ باعتبار مشابہت؛ ولہٰذا زمان شرط نشد چنانکہ در اسم فاعل واسم مفعول شرط است. مقدر ست: مراد از تقدیر آنکہ معنی لام کہ اختصاص است درینجا مقصود می باشد، نہ تقدیر لام در نظم کلام؛ لہٰذا گفتہ اند کہ در اضافت لامیہ صحت تصریح لام لازم نیست چوں: علم الفقه کہ اظہار لام درینجا غلط ست.

أحد عشر: واکثر ازیں تنوین بعارض بناحذف شدہ حرکت بنائے قائم مقامش شدہ است.

قفیزان: قفیز پیمانہ ایست بوزن ۵۷۰۰ مثقال یعنی نزد من دو گون ست از روئے گندم.

هل ننبئكم: آیا خبر دہیم شمارا باآنانکہ زیان کارترین مردم اند از روئے اعمال. (فتح)

عِشْرُوْنَ دِرْهَمًا تا تِسْعُوْنَ، یا باضافت چوں: عِنْدِيْ **مِلْؤُهُ عَسَلًا**، یازدہم: اسمائے کنایہ از عدد، وآن دو لفظ است: کم و کذا، کم بر دو قسم است: استفہامیہ وخبریہ، استفہامیہ تمیز رابنصب کند و کذا نیز چوں: **كَمْ رَجُلًا** عِنْدَكَ؟ و**عِنْدِيْ كَذَا** دِرْهَما، وکم خبریہ تمیز را بجر کند، چوں: **كَمْ مَالٍ** أَنْفَقْتُ وَ**كَمْ دَارٍ** بَنَيْتُ، وگاہے "من" جار بر تمیز "کم" خبریہ آید چوں: قوله تعالى: ﴿وَكَمْ مِنْ مَلَكٍ فِي السَّمَاوَاتِ﴾ (النجم:٢٦).

قسم دوم: در عوامل معنوی، بدانکہ عوامل معنوی بر دو قسم ست، اول: ابتدا یعنی خلو اسم از عوامل لفظی کہ مبتدا وخبر را برفع کند، چوں: زَيْدٌ قَائِمٌ، واینجا گویند کہ زَيْدٌ مبتدا است مرفوع بابتداء، وقَائِمٌ خبر مبتدا است مرفوع بابتدا، واینجا دو مذہب دیگر است، یکے: آنکہ ابتدا عامل ست

یعنی غیر بصریین

ملؤه عسلا: پُری آن ظرف است از روئے شہد. کم رجلا: چند مرد است نزدیک تو. وعندي: ونزد من این قدرست از روئے درہم. كذا: بمعنی کم خبریہ باشد وچوں تمیز را نصب می کند؛ لہٰذا مثالش را بامثال کم استفہامیہ کہ ناصب تمیزاست جمع کرد.

کم مال: این قدر مال کثیر را صرف کردم. وکم دار: ایں قدر خانہائے کثیر را بنا کردم.

کم من ملك: بسیار اند فرشتگان در آسمانہا. خلو اسم: لفظا باشد آن اسم یا تقدیرا، چنانکہ مضارع با "أن" مصدریہ وماضی با "ما" مصدریہ. برفع کند: این مذہب بصریان است. زید قائم: وہر گاہ عامل لفظی بر آنہا در آید عمل منسوب بآن عامل گردد جہت قوت آن، چوں: كان زيد قائما. دو مذہب: بلکہ سہ مذہب؛ چہ بعضے گویند کہ ابتدا ومبتدا ہر دو در خبر عامل اند.

در مبتدا ومبتدا در خبر، دیگر آنکه ہر یکے از مبتدا وخبر عامل ست در دیگر. دوم: خلو فعل مضارع از ناصب وجازم، فعل مضارع را برفع کند، چوں: یَضْرِبُ زَیْدٌ، اینجا یَضْرِبُ مرفوع ست؛ زیرا کہ خالی ست از ناصب وجازم، تمام شد عوامل نحو بِتَوْفِیْقِ اللّٰہِ تَعَالٰی وَعَوْنِہٖ. خاتمہ در فوائدِ متفرقہ کہ دانستن آن واجب ست، وآن سہ فصل ست:

فصل اول

در توابع: بدانکہ تابع لفظی است کہ دومی از لفظ سابق باشد.........

در مبتدا: پس عامل مبتدا معنوی باشد وعامل خبر لفظی کہ مبتدا است. در دیگر: درین صورت در ہیچ یکے از عامل معنوی نیست. خلو: واین مختار ابن مالک است، ونزد بعضے وقوع فعل مضارع موقع اسم رافع فعل مضارع است، چنانکہ بجائے زید ضارب زید یضرب می گویند، ونزد بعضے عامل نعت نیز معنوی است یعنی وقوع آن صفت مرفوع رافع است، ووقوع صفت منصوب ناصب، ووقوع صفت مجرور جار، چوں: جاء رجل عالم، ورأیت رجلا عالما، ومررت برجل عالم.
دومی از لفظ: دومی از لفظ سابق خود بودن بدین صورت کہ اگر آن لفظ تابع را باسابق وے شمارند از روئے مرتبہ حساب در مقامِ ثانی افتد، وعام است کہ از روئے توابع ثالث باشد خواہ رابع خواہ خامس، چنانکہ گوئی: جاءني رجل عالم حافظ کریم جمیل ظریف، پس ہر یکے ازین صفات کہ توابع اند دومی ست از لفظ سابق خود کہ رجل متبوعست اگرچہ بحسب تعداد الفاظ یکے ثانی ست ویکے ثالث ویکے رابع ویکے خامس. ولفظ متبوع آنچہ اعراب داشتہ باشد از رفع ونصب وجر تابع نیز ہمان اعراب دارد وازیک جہت باین معنی کہ اگر رفع متبوع بنابر فاعلیت است رفع تابع ہم بنا بر فاعلیت خواہد بود، واگر بنابر خبریت است ہمچنیں رفع تابع خواہد بود.

باعراب سابق ازیک جهت، ولفظ سابق را متبوع گویند. وحکم تابع آنست که همیشه در اعراب موافق متبوع باشد. وتابع پنج نوع ست: اول: **صفت**، واو تابعے ست که دلالت کند بر معنی که در **متبوع** باشد چوں: جَاءَنِيْ رَجُلٌ عَالِمٌ، یا بر معنی که در متعلق متبوع باشد چوں: جَاءَنِيْ رَجُلٌ حَسَنٌ غُلَامُهُ، یا أَبُوْهُ مثلا، **قسم اول** در ده چیز موافق متبوع باشد در تعریف، وتنکیر، وتذکیر، و**تانیث**، وافراد، وتثنیه وجمع،

باعراب سابق: برابرست که اعراب لفظی باشد یا تقدیری یا محلّی. ازیک جهت: احتراز است از أعطيت زيدا درهما، چه نصب زید از جهت آن ست که معطی له است، ونصب درہما ازانکه معطی ست. صفت: فائده آن تخصیص است وقتیکه موصوف نکره باشد چوں: رجل عالم، رجل نکره بود بعد توصیف بعالم مختص شد، وتوضیح است وقتیکه معرفه باشد چوں: زيد الظريف، وگاہے برائے صرف ثنا یا ذم باشد بے تخصیص وتوضیح نحو: بسم الله الرحمن الرحيم، وأعوذ بالله من الشيطان الرجيم، یا برائے صرف تاکید نحو: ﴿صَيْحَةً وَاحِدَةً﴾ (يس: ٢٩) چه وحدت از تا مفهوم ست.

در متبوع: یعنی دلالت کند بر ہیأت ترکیبیه که مرار راست با متبوع خود بر حصول معنی که در متبوع حاصل ست در ہر ماده بدوں تخصیص، بخلاف بدل در مثل: أعجبني زيد علمه اگرچه ہمچنیں ست، لیکن در أعجبني زيد غلامه ایں دلالت صورت نه بندد. قسم اول: که دلالت کند بر معنی که در متبوع باشد. تانیث: مگر وقتیکه در صیغهٔ مؤنث ومذکر یکساں باشد چوں: فعیل بمعنی مفعول وفعول بمعنی فاعل نحو: رجل وامرأة جريح وصبور، یا صفتی باشد مؤنث واطلاقش بر مذکر جائز چوں: علامة، یا صفت مذکر واطلاقش بر مؤنث متعین چوں: حائض.

ورفع ونصب وجر، چوں: عِنْدِيْ رَجُلٌ عَالِمٌ، وَرَجُلَانِ عَالِمَانِ، وَرِجَالٌ عَالِمُوْنَ، وَامْرَأَةٌ عَالِمَةٌ، وَامْرَأَتَانِ عَالِمَتَانِ، وَنِسْوَةٌ عَالِمَاتٌ، اما قسم دوم موافق متبوع باشد در پنج چیز: **تعریف و تنکیر، ورفع ونصب وجر**، چوں: جَاءَنِيْ رَجُلٌ عالم أبوه، **بدانکه نکره را بجمله خبریه صفت توان کرد** چوں: جَاءَنِيْ رَجُلٌ أَبُوْهُ عَالِمٌ، **ودر جمله ضمیری عائد بنکره لازم باشد. دوم: تاکید، واو تابعے ست که حال متبوع را مقرر گرداند در نسبت یا در شمول؛ تا سامع را شک نماند، وتاکید بر دو قسم است: لفظی ومعنوی، تاکید لفظی بتکرار لفظ است چوں**: زَيْدٌ زَيْدٌ (مثال تکرار اسم) قَائِمٌ، وَضَرَبَ ضَرَبَ زَيْدٌ (مثال تکرار فعل)، وَإِنَّ إِنَّ زَيْدًا قَائِمٌ (مثال تکرار حرف)، **وتاکید معنوی بهشت لفظ ست**: نفسٌ و"عَيْنٌ" وَكِلَا وَكِلْتَا وَكُلٌّ وَأَجْمَعُ وَأَكْتَعُ وَأَبْتَعُ

وجر: ودر هر ترکیب ازین ده وجوه چهار یافته می شود. وجر: ودر هر ترکیب ازین پنج وجوه دو وجه یافته می شود. خبریه: نه انشائیه؛ چه خبریه در حکم نکره است جهت شیوع حکم. تاکید: وآن برائے رفع ضرر غفلت باشد از سامع، یا برائے رفع ظن سامع که متکلم را غلط گو پندارد، یا برائے رفع ظن سامع که متکلم مجاز اراده کرده باشد. مقرر گرداند: که همان ست نه غیر او.

یا در شمول: [یعنی شمول متبوع افراد خود را، در اینکه آن متبوع منسوب ست یا منسوب الیه.] چنانکه گوئی: جاء القوم کلهم، پس لفظ "قوم" اگرچه شامل است همه را اما احتمال دارد که مراد اکثر قوم باشد؛ زیراکه در اکثر اوقات فعل را نسبت بچیزے می کنند ونسبت بعض افرادش مقصود می باشد، هرگاه لفظ "کل" آوردند معلوم شد که مراد جمیع قوم است. (شرح)

وَأَبْصَعُ چوں: جَاءَنِيْ زَيْدٌ نَفْسُهُ، وَجَاءَنِيْ الزَّيْدَانِ أَنْفُسُهُمَا، وَجَاءَنِيْ الزَّيْدُوْنَ أَنْفُسُهُمْ، وَعَيْنٌ را برین **قیاس کن**، وَجَاءَنِيْ الزَّيْدَانِ كِلَاهُمَا وَالْهِنْدَانِ كِلْتَاهُمَا، وَكِلَا وَكِلْتَا **خاصند بمثنی**، وَجَاءَنِيْ الْقَوْمُ **كُلُّهُمْ** أَجْمَعُوْنَ وَأَكْتَعُوْنَ وَأَبْتَعُوْنَ وَأَبْصَعُوْنَ. **بدانکه** أَكْتَعُ وَأَبْتَعُ وَأَبْصَعُ **اتبا عند به** "أجمع" **پس بدون** أَجْمَعُ، **ومقدم بر** أَجْمَعُ **نباشند**. سوم: **بدل**، واو تابعے ست کہ **مقصود بہ نسبت** او باشد، وبدل بر چہارم قسم ست: **بدل الکل** وبدل **الاشتمال** وبدل الغلط

کلهم إلخ: اما "کل" برائے غیر مثنی است مفرد باشد یا جمع باختلاف ضمیرے کہ عائد بسوئے متبوع مؤکد باشد، نحو: قرأت الكتاب كله، والصحيفة كلها، واشتريت العبيد كلهم، وطلقت النساء كلهن، اما "أجمع" وغیرہ پس استعمال شان باختلاف صیغ باشد، چنانکہ از مثال متن ظاہر ست وتاکید نہ کردہ شود بہ کل وأجمع مگر چیزے کہ اورا اجزا باشد قابل تجزیہ حسی چوں: قوم، یا حکمی چوں: عبد، گوئی: جاء القوم كلهم، واشتريت العبد كله بخلاف جاءني زيد كله چہ اشترائے عبد بالمناصفہ میان دو شریک می تواند شد، وآمدن نصف زید ممکن نیست، پس تاکید لغو خواہد شد. (شرح)

نباشند: زیراکہ ذکر تابع بدون متبوع ومقدم برآن ضعیف ست. نسبت: یعنی بہ نسبت چیزے کہ منسوب ست بسوئے متبوع مقصود باشد بہ نسبت بسوئے تابع، نہ آنکہ نسبت بسوئے متبوع تمہید باشد برائے نسبت بسوئے تابع. بدل الکل: اے بدلیکہ دلالت کند بر جمیع آنچہ دلالت کند برآن مبدل منہ. بدل الاشتمال: یعنی بدلیکہ سبب آوردہ شدہ از اشتمال بدل بر مبدل منہ =

وبدل البعض، بدل الکل **آنست کہ مدلولش مدلول مبدل منہ باشد،** چوں: جَاءَنِيْ زَيْدٌ أَخُوْكَ، **وبدل البعض آنست کہ مدلولش جزو مبدل منہ باشد چوں:** ضُرِبَ زَيْدٌ رَأْسَهُ، وبدل الاشتمال **آنست کہ مدلولش متعلق بمبدل منہ باشد چوں:** سُلِبَ زَيْدٌ ثَوْبُهُ، وبدل الغلط **آنست کہ بعد از غلط بلفظے دیگر یاد کنند چوں:** مَرَرْتُ بِرَجُلٍ حِمَارٍ. چہارم: **عطف بحرف، واو تابعیست کہ مقصود باشد بہ نسبت**

بروزن مکرم

= یا اشتمال مبدل منہ بر بدل نحو: سلب زید ثوبه، پس لفظ ثوبه بدل است از زید بسبب آنکہ اشتمال دارد بزید، چنانکہ ظاہر ست: ﴿يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ﴾ (البقرة:٢١٧)، پس "قِتَالٍ فِيهِ" بدل ست از "الشَّهْرِ الْحَرَامِ" بسبب اشتمال شہر حرام بقتال.

مبدل منہ باشد: یعنی متحد ذاتا باشند اگرچہ در مفہوم اختلاف دارند. بدل البعض: أي بدل هو بعض المبدل منه، پس اضافت درین ہر دو بیانیہ است، مثل: خاتم فضة.

حمار: پس "حمار" بدل الغلط است، یعنی متکلم میخواست کہ مررت بحمار گوید وبغفلت برجل از زبان او برآمد، ہمین کہ آگاہ شد "حمار" رابدل آورد بتدارک آن، پس معنی مقصود این باشد کہ مررت بحمار، وگاہ باشد کہ بدل ومبدل منہ ہر دو معرفہ باشند نحو: ضربت زيدا أخاك، وگاہے ہر دو نکرہ باشند چوں: جاءني رجل غلام لك، وگاہے مختلفین خواہ مبدل منہ معرفہ باشد وبدل نکرہ مخصصہ چوں: قوله تعالى: ﴿بِالنَّاصِيَةِ نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ﴾ (العلق:١٥، ١٦)، خواہ بالعکس چوں: جاءني رجل غلام زيد. ودر صورتیکہ نکرہ از معرفہ باشد نعت او ضرور ست. وبدانکہ بدل ومبدل منہ ہر دو اسم ظاہر باشند، چنانکہ گزشت، وہر دو مضمر باشد، نحو: الزيدون لقيتهم إياهم، ومختلفین باشند نحو: أخوك ضربته زيدا وأخوك زيدا ضربته، وترکیب اول ضعیف است؛ =

با متبوعش بعد حرف عطف چوں: جَاءَنِيْ زَيْدٌ وَعَمْرٌو، وحروف عطف ده است در فصل سوم یاد کنیم إن شاء الله تعالى، واو را عطف نسق نیز گویند. پنجم: عطف بیان، واو تابعے ست غیر صفت کہ متبوع را روشن گرداند چوں:

أَقْسَمَ بِاللهِ أَبُوْ حَفْصٍ عُمَرُ

وقتیکہ بعلم مشہور تر باشد، وَجَاءَنِيْ زَيْدٌ أبو عمرو وقتیکہ بکنیت مشہور تر باشد.

یعنی عمر — یعنی أبو عمرو

= چہ ضمیر اعرفست از مظہر، پس نشاید کہ مقصود بالنسبة از غیر مقصود فرو باشد، واین حکم مخصوص ببدل الکل است، لیکن در بدل بعض واشتمال وغلط جائز باشد؛ زیراکہ معنی مختلف دارند.

حرف عطف: قید واقعی ست احترازی نیست. نسق: بالتحریک سخن راترتیب دادن ست، وجہ تسمیہ آنکہ دریجا معطوف بعد معطوف علیہ در چند مواضع بترتیب می آید، چنانچہ جاءني زيد فعمرو ثم بكر، یعنی اول زید آمد، پس ازان عمرو پس ازان بکر. أقسم بالله: این مصرع از قول اعرابی ست کہ نزد حضرت امیر المؤمنین عمر رضي الله عنه برائے طلبِ ناقہ آمدہ بود ازان کہ ناقہ اش زخمی وپشت ریش بود، پس اورا قسم یاد کرد بران کہ ناقۂ تو چنین نیست کہ تو می گوئی، پس رفت سائل ومی گفت:

أقسم بالله أبو حفص عمر

ما مسها من نقب ولا دبر

اغفر له اللهم إن كان فجر

ای قسم یاد کرد بنام خدا أبو حفص عمر رضي الله عنه کہ مس نکردہ است ناقہ ترا سودگی سم ونہ ریشی پشت، ببخش خدا اورا اگرچہ بد کرد بیاد کردن قسم خدا بر امر غیر واقعی، پس این مصرعۂ آخر را آنحضرت رضي الله عنه شنید بیاوردش وناقہ اش داد ومعذرت نمود.

فصل

در بیان منصرف وغیر منصرف، منصرف آنست که ہیچ سبب از اسباب منع صرف درو نباشد، وغیر منصرف آنست که دو سبب از اسباب منع صرف درو باشد، واسباب منع صرف نہ است: عدل ووصف وتانیث ومعرفه
یعنی علمیت

مشهور تر: مدار بر شهرت ازان نہادہ شد که چوں مقصود از عطف البیان ایضاح متبوع ویست، پس اشهر أليق بايضاح باشد. عدل: بدانکه عدل درین موضوع مصدر مجهول است یعنی معدولیت اسم، ومعدولیت آنست که اسمی بیرون رود از صیغۂ اصلی خود ودر آید بصیغۂ دیگر تحقیقا یا تقدیرا.
وصف: وآن بودن اسمی دال بر ذاتی باعتبار صفتے از صفات یعنی حالے از حالات وے، وشرط وصف در باب منع صرف آنست که وصفش اصلی باشد یعنی وصفی خواہ باقی چوں: أحمر وأصفر، وخواہ زائل وقتیکه این اوصاف رااعلام کنند. (شرح)
تانیث: شرط تاثیر تانیث در منع صرف علمیت است؛ چه باوجود علمیت تانیث لازمی باشد، پس از جهت لزوم برائے سببیت منع صرف می شاید، واین علمیت شرط وجوبست مر تانیث لفظی را، وشرط جواز است معنوی را، وشرط وجوب تاثیر وے در منع صرف یکے از امور سه گانه است: زیادت حروف کلمه بر سه چوں: زینب، وتحرک اوسط چوں: سقر، وعجمه چوں: ماہ وجور علمین.
معرفه: مراد از معرفه درینجا وصف تعریف است نه ذات معرفه، وشرط آنست که تعریف علمی باشد؛ زیراکه تعریف مضمرات واسماء اشارات وموصولات موجود نیست إلا در مبنیات، ومنع صرف از احکام معربست، پس این تعریفات از ما لا ینصرف متصور نه گردد، وتعریف بلام واضافت غیر منصرف رامنصرف می گرداند یادر حکم منصرف می آرد، چنانکه خواہی دانست، پس چگونه سبب منع صرف شود؟ وحینئذ باقی نماند الا التعریف علمی. (شرح)

وعجمہ وجمع وترکیب ووزن فعل والف ونون مزید تان، چنانچہ در عُمَرُ (مثال عدل تقدیری) عدلست وعلم، ودر ثُلثُ (مثال عدل تحقیقی) ومَثْلَثُ صفت است وعدل، ودر طَلْحَةُ (نام مردے) تانیث ست وعلم، ودر زَیْنَبُ تانیث معنوی است وعلم، ودر حُبْلَی (زن باردار) تانیث (لفظی) ست بالف مقصوره، ودر حَمْرَاءُ (زن سرخ) تانیث است بالف ممدوده واین مؤنث بجائے دو سبب ست، ودر إِبْرَاهِيْمُ عجمہ (ای غیر کلام عرب) است وعلم، ودر مَسَاجِدُ (جمع مسجد) ومَصَابِيْحُ (جمع مصباح) جمع منتهی الجموع بجائے دو سبب ست، وددر بَعْلَبَكَّ ترکیب ست وعلم، ودر أَحْمَدُ وزن فعل ست وعلم، ودر سَكْرَانُ الف ونون زائدتان ست ووصف، ودر عُثْمَانُ الف ونون زائدتان است وعلم، وتحقیق غیر منصرف از کتب دیگر معلوم شود.

فصل

در حروف غیر عامله، وآن شانزده قسم ست: اول: حروف تنبیه، وآن سه

عجمہ: شرط تاثیرش آنکہ یا در عجم علم باشد یا بے تصرف منقول بعرب گردد، وبا این یا متحرک الاوسط باشد چوں: شتر، یا زائد از سه حرف چوں: إبراهيم. جمع: وشرط آن صیغۂ منتهی الجموع است بغیر تا، پس فرازنة منصرف خواہد بود. ترکیب: وآن این است کہ دو کلمہ یا بیشتر را یکے کرده باشند بے آنکہ جزء از اجزائے وے حرف باشد چوں: النجم وبصري، وبے آنکہ ترکیب صوتی واضافی واسنادی باشد چوں: سيبويه وعبد الله وتأبط شرا وشرطش علمیت ست. (شرح

این مؤنث: ای بالف ممدوده ومقصوره. تنبیه: [در لغت بیدار کردن وواقف نمودن برچیزے.] =

است: أَلَا وَأَمَا وَهَا، دوم: حروف ایجاب، وآن شش ست: نَعَمْ وبَلَى وأَجَلْ وإِيْ وجَيْرِ وإِنَّ. سوم: حروف تفسیر، وآن دو است: أَيْ وأَنْ، کقوله تعالى: ﴿وَنَادَيْنَاهُ أَنْ يَا إِبْرَاهِيمُ﴾ (الصافات:١٠٤). چهارم: حروف مصدریه، وآن سه است: مَا وأَنْ وأَنَّ، مَا أَنْ در فعل روند؛ تا فعل بمعنی مصدر باشد پنجم: حروف تحضیض، وآن چهار ست: أَلَّا

همزه مکسوره

= واینها بر جمله درآیند برائے رفع غفلت از مخاطب چوں: ألا زید قائم، وأما زید قائم، وها زید قائم. (ش)

بلی: نعم ایجاب واثبات می کند امر سابق را نفی باشد یا اثبات، چنانچه گوئی: در جواب ما قام زید یا قام عمرو: نعم! أي ما قام زید وقام عمرو، وبلی برائے اثبات منفی ست چوں: ﴿أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى﴾ (الأعراف:١٧٢) أي بلى أنت ربنا و"إي" مثل نعم، لیکن بعد استفهام آید وقسم لازم اوست چنانکه در جواب أقام زید گوئی: إی واللہ، واجل وجیر ہم مثل نعم بدون لزوم قسم، همچنیں "إنَّ" لیکن استعمالش کم است، وبرائے تقریر دعا ہم آید. (شرح)

جیر: بفتح جیم وسکون یا وکسرهٔ را. أي: چوں: جاءني زید أي عبد الله. أن: کلمه أن مختص ست بآن چیزیکه در معنی قول باشد. نادیناه: أي نادينا بلفظ هو قولنا: ﴿يَا إِبْرَاهِيمُ﴾ (الصافات:١٠٤). در فعل: وإن مشدده در جمله اسمیه رود. بمعنی مصدر: چوں: ﴿ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ﴾ (التوبة:١١٨) أي برحبها، وأعجبني أن ضربت أي ضربك، وبلغني أنك قائم أي قيامك.

حروف تحضیض: [در لغت برانگیختن بر او وورغلانیدن.] بدانکه این حروف را حروف تحضیض وتندیم خوانند، اگر در ماضی روند برائے تندیم باشند چوں: هلا قمت چرا بر نخاستی، واگر در مستقبل روند برائے تحضیض بمعنی ورغلانیدن وترغیب باشند چوں: هلا تقوم چرا بر نخیزی، =

وهَلَّا ولَوْلَا ولَوْمَا. ششم: حروف توقع، وآن قَدْ است. برائے تحقیق در ماضی وبرائے تقریب ماضی بحال، ودر مضارع برائے تقلیل. هفتم: حروف استفهام، وآن سه است: مَا وهمزه وهَلْ. هشتم: حروف ردع، وآن كَلَّا ست بمعنی باز گردانیدن، وبمعنی حَقًّا نیز آمده است چوں: ﴿كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ﴾ (التكاثر:٣)، نهم: تنوین، وآن پنج است: تمکن چوں: زَيْدٌ، وتنکیر چوں: صَهٍ أَيْ اُسْكُتْ سُكُوْتًا مَّا فِيْ وَقْتٍ مَّا، أما صَهْ بغیر تنوین فمعناه: اُسْكُتْ السُّكُوْتَ الآنَ، وعوض چوں: يَوْمَئِذٍ، ومقابله چوں: مُسْلِمَاتٍ، وترنم كه در آخر ابیات باشد شعر:

= واین حروف در اول افعال روند تا دلالت کنند از اول امر بر اینکه این کلام ازین مذکور است.
برائے تقلیل: وگاہی برائے تحقیق آید چوں: قد يعلم الله. حروف استفهام: بمعنی طلب فهم چوں: ما اسمك؟ یعنی چیست نام تو؟ وأزيد قائم؟ وهل زيد قائم؟ وایشان را صدر کلام واجب ست چنانکه دیدی؛ زیراکه دلالت می کنند بر نوعی از انواعِ کلام. (شرح) حروف ردع: یعنی زجر وتبری از مضمون ما قبل. بمعنی باز گردانیدن: در جواب کسیکه گوید: فلان يبغضك مثلا.
حقا: ودرین کلا اختلاف است که حرف ست چوں: کلا ردعی، پس مبنی الاصل باشد، یا اسم ست که بجهت مشابهت لفظی باوے مبنی شده. (ش) يومئذ: أصله: يوم إذا كان كذا يوم مضافست بر إذ، واو مضاف ست بجمله كه بعد از وست، چوں آن جمله را انداختند برائے تخفیف تنوین عوض مضاف الیه باو دادند تا کلمه ناقص نماند، وازین قبیل ست وكلًّا آتينا أي كلهم.

أَقلِّي اللَّوْمَ عَاذِلَ وَالْعِتَابَنْ　وَقُولِيْ إِنْ أَصَبْتُ لَقَدْ أَصَابَنْ

وتنوین ترنم در اسم و فعل (نام معشوقه) وحرف رود، اما چهار اولین خاص است باسم.

دہم: نون تاکید درآخر فعل مضارع ثقیله وخفیفه چوں: إِضْرِبَنَّ وإِضْرِبَنْ.

یازدہم: حروف زیادت، ....

أقلي اللوم: این شعر جریر ابن عطیه تمیمی ست از قصیدۂ بائیه در بحر وافر، وزنش

مفاعیلن مفاعلتن فعولن　مفاعیلن مفاعلتن فعولن

إقلال کم کردن عاذل بفتح لام منادی مرخم عاذلة است بمعنی ملامت کننده، وقوله: العتابن معطوف ست بر اللوم، وقوله: أصابن مقوله قولیست، وقوله: إن أصبت شرطست جوابش لا تعذلي محذوف، یعنی کم کن ملامت وعتاب را اے عاذله، وبگو تحقیق بصواب رسیدواگر بصواب رسم ملامت مکن، هکذا قال العینی في "شرح الشواهد"، ونزد فقیر بهتر آنست که إن أصبت شرط باشد، وقولي لقد أصابن دال بر جزا باشد معطوف بر أقلي اللوم، معنی آنکه اگر بصواب رسم بگو رسید ای انصاف کن.

فعل مضارع: وہرچه ازان مشتق ست بشرط معنی طلب چوں: امر ونہی واستفهام وتمنی وعرض نیز مستعمل شود چوں: هل یضربن، ولیتني أضربنك، ألا تنزلن بنا، ودر جواب قسم لازم ست نحو: والله لأفعلن کذا. خفیفه: وآن نزد بصریان اصل است وثقیله فرع آن، وہمین مختارست؛ زیراکه خفیفه یک نون ست وثقیله دو واحد را اثنین فرع ست، ونیز اصل در بنائے حروف سکون ست وآن در خفیفه باشد، وبعضے کوفیه ثقیله را اصل دانند چراکه فرع خفیف می باشد از اصل، وتفصیل در مطولات ست.

حروف زیادت: یعنی در بعض مواضع زیاده می شوند نه در جمیع، ومعنی زیادت آنکه اصل معنی بدون آن مختل نشود، نه این که بے فائده محض ست؛ چه آنہارا فوائد بسیارست چوں: تزیین =

وآن ہشت حرف ست: **إنْ** وأَنْ و**مَا** و**لَا** ومَنْ و کاف وبا ولام، چہار آخر در حروف جر یاد کردہ شد. دوازدہم: حروف شرط، وآن دو است: أَمَّا ولَوْ، أَمَّا برائے تفسیر وفادر جوابش لازم باشد، کقوله تعالی: ﴿فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ، فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُوا فَفِي النَّارِ، وَأَمَّا الَّذِينَ سُعِدُوا فَفِي الْجَنَّةِ﴾ (هود:١٠٥- ١٠٨)، ولو برائے انتفائے ثانی بسبب انتفائے اول چوں: ﴿لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا﴾ (الأنبياء:٢٢).

= لفظ واستقامت وزن وسجع وغیر آن. إن: إن مخففہ مکسورہ زیادہ کنند بعد ما نافیہ برائے تاکید نفی نحو: ما إن رأيت زيدا، وگاہے باما مصدریہ زائد گردد نحو: انتظر ما إن جلس القاضي أي مدة جلوسه، وقلیل ست زیادتی وے با لما نحو: لما إن قام زيد قمت، وأن مفتوحہ زائدہ باشد بالما نحو: ﴿فَلَمَّا أَنْ جَاءَ الْبَشِيرُ﴾ (يوسف:٩٦)، ودر میان لو وقسم آید نحو: والله أن لو قام زيد قمت، وگاہ باشد کہ زائد گردد باکاف نحو: كأن ظبية أي كظبية.

ما: وآن زیادہ می شود باإذا نحو: إذا ما تخرج أخرج وبامتى وأين وأي وإن نحو: ﴿فَإِمَّا تَرَيِنَّ مِنَ الْبَشَرِ أَحَداً﴾ (مريم:٢٦)، وبا من وبا عَنْ جارہ، وگاہے با مضاف زیادہ شود نحو: ﴿أَيَّمَا الْأَجَلَيْنِ﴾ (القصص:٢٨). لا: وآن زیادہ باشد با واو عاطفہ لفظا چوں: ما جاءني زيد ولا عمرو، ویا معنی نحو: ﴿غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾ (الفاتحة:٧)، وبا أن مصدریہ نحو: ﴿مَا مَنَعَكَ أَلَّا تَسْجُدَ﴾ (الأعراف:١٢) أي أن تسجد، وگاہے قبل قسم زائد آید نحو: ﴿لَا أُقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيَامَةِ﴾ (القيامة:١). فمنهم: بعضے ازیشان شقی ست وبعضے سعید، لیکن آنانکہ شقی ہستند پس داخل خواہند شد در آتش، ولیکن آنانکہ سعید ہستند پس داخل خواہند شد در جنت.

لو كان فيهما: اگر می بودند در آسمان وزمین معبودان بدون خدا ہر آئینہ تباہ می شدند آسمان وزمین.

سیزدہم: لَوْلَا، واو موضوعست برائے انتفائے ثانی بسبب وجود اول، چوں: **لَوْلَا عَلِيٌّ** لَهَلَكَ عُمَرُ. چہاردہم: لام مفتوحہ برائے تاکید، چوں: لَزَيْدٌ أَفْضَلُ مِنْ عَمْرٍو. پانزدہم: مَا بمعنی مَادَامَ چوں: أَقُوْمُ مَا جَلَسَ الْأَمِيْرُ. شانزدہم: حروف عطف، وآن دہ است: واو وفا وثُمَّ وحَتَّى وإِمَّا وأَوْ وأَمْ ولَا وبَلْ ولَكِنْ.

لو لا علي: قول حضرت عمر رضی اللہ عنہ وقتیکہ آمد نزد آنحضرت ﷺ زنے باردار کہ زنا کردہ بود، پس حکم کرد خلیفۂ ثانی برائے رجم او، پس فرمود حضرت علی کرم اللہ وجہہ کہ رجم زنِ باردار بعد وضع حمل باید پس بزبان براند حضرت عمر رضی اللہ عنہ این قول کہ لو لا علي لهلك عمر اگر نمے بود علی رضی اللہ عنہ ہر آئینہ ہلاک می شد عمر رضی اللہ عنہ، وبعضے روایات دیگر ہم درین باب آمدہ است.

واو: برائے جمع میان معطوف ومعطوف علیہ بدون ملاحظہ ترتیب. فا: برائے جمع بلحاظ ترتیب بدون مہلت. ثم: برائے ترتیب ومہلت.